№ 155—156.

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ГАЙДАМАКИ

ПОЕМА

КИЇВ—ЛЯЙПЦІҐ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ
головні склади:
BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

Досі появилися оці книжки:

1—6а. **Лепкий Б.,** Начерк історії української літератури (до нападів Татар), І., нове ілюстроване видання.
7. **Левицький-Нечуй Ів.,** Запорожці.
8. **Ляфонтен,** Байки (з 4 образками).
9—11. **Карпенко-Карий,** Суєта, нове видання.
12—14б. **Крушельницький Антін,** Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, І).
15—16. **Руданський С.,** Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. **М. Вовчок,** Девять братів і десята сестричка Галя.
18—20. **Ахеліс Тома, др.,** Начерк соціольогії.
21. **Мамін-Сибіряк Д. Н.,** Чутлива совість.
22—23. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть І.
24—25. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть ІІ.
26—27. **Кміт Юрій,** В затінку й на сонці оповідання.
28—29а. **Збірник** народніх пісень і дум.
30—33а. **Чайківський Й.,** Всесв. історія І, стар. віки, з ілюстр.
34. **Кіплінґ Р.,** От собі казочки (з двома ілюстр.).
35—36. **Кіплінґ Р.,** От собі сторійки (з трома ілюстр.).
37. **Бернзон Б.,** Новоженці, комедія в двох діях.
38—39. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть ІІІ.
40. **Езоп,** Байки.
41—43б. **Барвінський В.,** Скошений цвіт, повість.
44—47. **Раковський, Ів. др.,** Психольоґія, І.
48. **Андреєв Л.,** Три оповідання.
49—50. **Карпенко-Карий,** Хазяїн, комедія.
51. **М. Вовчок,** Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. **Бернзон Б.,** Попад сили (драма).
53—56. **Чайківський Й.,** Всесвітна історія ІІ. (серед. віки).
57—59. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть IV. (кінець).
60. **Марко Вовчок,** Від себе не втечеш (оповідання).
61—62. **Ібсен Г.,** Будівничий Сольнес, драма.
63—64. **Гоголь М.,** Тарас Бульба, повість, з ілюстр.
65. **Руданський С.,** Цар-соловей, поема-казка.
66. **Моліер,** Лікар-шуткар, жарт у 1 дП.
67. **Котляревський Ів.,** Наталка Полтавка, укр. опера.
68—72. **Чайківський Й.,** Всесвітна історія ІІІ (нововічна).
73—74. **Николишин Д.,** Розладдє (драма).
75. **М. Вовчок,** Кармелюк, Невільничка (оповідання).
76—77. **Геновефа,** опов. (з образк.).
78. **Куліш П.,** Орисл, Дівоче серце, Січові гості.
79. **Кобилянська Ольга,** Некультурна (новеля).
80. **Кобилянська Ольга,** Valse mélancolique.
81—84. **Франс Ан.,** На білих скалах, повість.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ГАЙДАМАКИ

ПОЕМА

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ

Поява Шевченкового «Кобзаря» в 1840. р. зострінулася з глумливим відгуком московської критики. Де ж таки? Якийсь «хахол» набрався відваги вигребати зпід попелу «мертву» українську мову та заспівати нею про минуле краю, призначеного давно вже московським урядом на загибіль, забалакати про немодний тоді в письменстві народ «у постолах», проговорити щире слово до серця обмосковлених земляків. Отже й посипалась із усіх боків лайка, не здержав своєї досади й такий світоч московської критики, як Вісаріон Бєлінскій, той захоплений оборонець Миколи Гоголя, Українця з московською культурою й помосковленою, збавленою душею...

За те ж із небувалим захватом приняли ту невеличку книжечку Українці, і в Петербурзі, і ще більше на самій Україні: Шевченко відкрпвав їм очі, «Кобзарь» уливав у їх орґанізм нового життя — українське громадянство почало ворушитись. І не звертаючи уваги на неприхильні вислови московської критики, заохочений відгуками земляків на «Кобзар»-я, Шевченко зараз же, в рік після першої своєї книжки, обдаровує Громаду великою поемою, найбільшою щодо обсягу з усього, що коли написав, видає в Петербурзі «Гайдамаки» [1841. р.].

* * *

Що поет занявся саме цією темою — це ні трохи не дивно. Ви перегляньте тільки історичні поеми в «Кобзарі» з 1840. р., що займає найбільше Шевченка? Часи, коли «кров Ляха й Татарина морем червоніла» — бої з Поляками (Тарасова ніч) та з Турками (Іван Підкова). На те, що «воля лягла спочити в могилі, й над нею Орел Чорний вороном літає» — Шевченко очей не замикає, але ж у першій лінії його цей час цікавить — час польської неволі на Україні, час геройських боїв наших працурів за визвіл ізпід польського панування. Це не тільки наслідок упливу популярної тоді на Україні «Історії Русов», приписуваної тоді білоруському спископові Георгієві Конпському (автором її був, здається, український патріот, Лівобережець Григорій Полетика), книжки, що не бачила ще друку, а ходила в переписах між Українцями (її видав 1846. р. український учений О. Бодянський). Ще більш заважило тут те, що Шевченко був Правобережець, а на Правобережжі, прилученому до Росії щотільки в 1795. р. — були ще живі традиції польсько-української борні, жили ще люде, які не тільки пам'ятали польські часи на Україні, а і брали участь у повстаннях проти Польщі. Хоч із соціяльного боку від упадку польського панування на Правобережній Україні нічогісінько не змінилося, хоч український селянин і надалі лишався в панській неволі, проти якої бунтувався ціле XVII. й XVIII. ст., і та неволя була не ліпша за давню польську — то все ж від

нала одна причина, яка спонукувала народ повставати проти польських панів і Польщі, відпали релігійні утиски, відпало переслідування православія, яке від XVI.—XVIII. в. було ознакою української національности. Утомлений довгою кривавою боротьбою, український народ скорився своїй новій долі, почав ізживатися з новими державними формами — це й дуже боліло Шевченка —, але ж згадки про недавнє ще колишнє не вимірали, старі люде знайомили молоде покоління з подіями, які вони ще знали, бо ж бували нераз і їх свідками (дід Шевченка Іван) — і народ усім тим цікавився. Тим то і для Шевченка був такий близький той час нашої історії, який іще не встиг затертися в нам'яти Правобережжя, з окрема ж Київщини, бо там події ті відбувалися — час гайдамацького повстання в 1768. р., знаного під назвою «Коліївщини» (од слова: колій, колоти) — і це повстання змалював він у своїй поемі з 1841. р.

* * *

«Гайдамака» — слово турецьке, воно означає стілько, що: розбійник. Історія каже, що воно так ізпочатку й було, що невдоволені з панських порядків люде збіралися в ватаги, які тільки те й робили, що грабили панські маєтки та вбивали своїх кривдників, зненавиджених польських панів. Оце й гайдамаки. Але де далі, то до них пристав народ, і з розбишаків роби-

лися справжні воякн, де далі, з ворохобні виростало повстання. Цілий XVIII. вік покритий сіткою таких повстань, та найважніщі з них три: в 1734. р., в 1750., й найбільше в 1768. р., що про нього оповідає у своїй поемі Шевченко.

Причини гайдамацьких повстань були все економічного (пани утискали народ панщиною) й релігійного (польський уряд не давав православній вірі ходи, насилу заводячи унію, про це гл. ном. 51., стор. 123) характеру, а що віра тоді визнавалася ознакою національности, то й усі ці повстання мають національне забарвлення. З одного боку виступають пани, католики, Поляки, з другого — селяни-кріпаки часто з допомогою Запорожців, православні, Українці.

Історія знає, що порядку тоді в Польщі не було. Король там ніколи не мав слова, а в XVIII. в. то вже й поготів. Великі пани (маґнати) правили Польщею по-своїому, а за ними тягла руку дрібна шляхта. Війська не було, фінансів теж ні — тим то й не дивно, що нікому було здушувати повстання гайдамаків, і якби не московський уряд, що вже тоді хазяйнував у Польщі, як у себе дома, то Польща ніколи б була не подавила гайдамацького руху[1]). Москва ж, як завжди, грала супроти України подвійну ролю: ніби то робила зі себе приятеля й оборонця рідних їй по вірі Украї-

[1]) Докладніще про все це сказано в 100—103. книжечці «Загальної Бібліотеки», у творі проф. В. Антоновича: «Коротка історія Козаччина», на стор. 194—210. Туди й відсилаємо цікавих читачів. *Ред.*

ців, здобувала собі їх довірря, але ж, здобувши його, зараз же знищувала повстання, провідників його віддавала Польщі на суд — а Польща страшними карами їх замучувала. Політика Москви була ясна й послідовна: вона бачила, що Польща й так упаде, й через те вона була їй нестрашна. Але ж демократичний лад, який несло за собою повстання гайдамаків (гайдамаки скрізь заводили вільний козацький лад, здобуваючи землі) — той лад був для неї небезпечний, і вона зараз же його нищила. Так було в 1734. р., так було в 1768. р. (в 1750. р. повстання саме від себе ущухло).

Самі пани все-таки боролися з гайдамаками, як могли. Не маючи від держави помочі, вони орґанізували для себе скрізь придворну міліцію — вона звалася придворні козаки. Ця міліція рекрутувалася з панських таки кріпаків, які, вступаючи до неї, одержували волю, але за те мали обов'язок боротися з гайдамаками. Начальство над придворними козаками було польське — та все ж таки в них була деяка воля, вони мали, н. пр., право вибірати собі низчих начальників, сотників — і цим правом вони все користувалися. Але ж такі придворні козаки часто, та ще зі своїми старшинами, переходили на бік гайдамаків, бо ж це були свої люде — і погасити повстання не вдавалося.

Так воно було і в 1768. р. — тільки ж що це повстання було дуже велике й добре підготоване. Безпосередньою причиною його були

релігійні утиски (див. про це приписки: 36, 67, 91, 130). Підготовлялося воно й на Київщині, де в допомогу гайдамакам станули манастирі (черці переховували гайдамаків, які прикидалися послушниками, н. пр., Мотринній манастирь), й на Запорожжі, — Запорожці все дуже спочували повстанцям, а запорозький кошовий Кальнишевський мріяв про злуку Запорожжя з Правобережжям ув одну державу. Вибухло воно в початках червня 1768. р. під проводом Запорожця Максима Залізняка й відразу обхопило майже цілу Київщину — народ хмарами прилучався до повстанців. Польська шляхта дуже налякалася, бо гайдамаки ніколи з нею не церемонились, а здорово мстилися на ній і на її прислужниках, Жидах-арендарях. Усі почали тікати до Уманя, де був сильний замок маґната Потоцкого. Оборону замку й міста Потоцкі доручив сотникові придворних козаків, Іванові Гонті, пообіцявши йому за те багато всяких благ (див. помітка 160 на стор. 136). Та Гонта, вийшовши проти гайдамаків, зустрінувся з ними коло села Соколівця, яких тридцять верстов од Уманя, погодився з Залізняком, обидва разом ударили на Умань та вчинили люту розправу над шляхтою й Жидами — розправа ця відома в польській історії під назвою: «уманська різня». Але ж так широко розпочате повстання встигло до місяця зіслизнути зовсім. На підмогу польській шляхті пішло московське війське, яке саме було на Україні, щоб боронити польських прихильни-

ків Москви (радомських конфедератів) проти їх ворогів (барських конфедератів — гл. стор. 121, пом. 36). Московський уряд, якому невсмак було це повстання, наказав начальникові своїх військ у Польщі, ґенералові Кречетнікову, приборкати повстанців. Москалі прикинулися прихильниками гайдамаків, заманили до себе всіх старшин, загарештували, і Запорожців, як ніби то своїх підданців, самі покарали (Залізняка заслали на Сибір), а Правобережців, як громадян Польщі, віддали Полякам — Поляки ж позамучували їх страшними, лютими карами (воєнні суди в Кодні недалеко Житоміра — пом. 183).

* * *

Так оповідає про це повстання історія. Та в часах Шевченка наша історія була не розроблена, ті джерела, якими користувався поет, не вичерпували як-слід цілої справи (Бандке), а то й були некритичні (Бантиш-Каменський), та й він сам каже, що списував свою поему «без книжної справи», на основі розповідок старих людей (дід Іван). І не тільки про саме повстання, але і про давніщі часи нашої історії не було в нас тоді «нічого писаного і критикованого» в теперішньому розумінню історії, а такі джерела, як «Історія Русов», могли в Шевченка витворити тільки велику любов до минулого України, та не могли дати докладного образу поодиноких періодів нашої історії й діячів, які в них виступали.

То воно й не диво, що в поемі найдуться деякі історичні недоладности (вози залізної тарані, участь Гонти в повстанні, повстання цілий рік і т. д.), на які і вказано скрізь у поміт-ках. За те ж сама поема надзвичайно правдиво схоплює настрій цілого повстання, чудово малює участь у ньому поодиноких верств україн-ського громадянства (гайдамаки, черці, Запо-рожці) й відносини поміж тими верствами — та передовсім незвичайно вірно схоплює про-відну ідею цілого того руху. Її висловлює Гонта, вбиваючи своїх власних дітей: не він, мовляв, убиває їх, а присяга, в обороні волі цілого народу не можна дивитися на те, хто батько, хто діти, якщо вони, на думку того, що складав прйсягу, вороги народу...

* * *

Поему зі всіх боків стрічали в ріжних часах ріжні закиди. Одні в ній (Поляки, московська критика) бачили замилування Шевченка до кі-вавих, диких образів, другі (Франко) добачу-вали в її будові недоладности, недостачу одно-цільного героя, та ще й те, що їй бракує епічного спокою, то що.

Відповідь на перший закид дає сам Шевченко і своєю *передмовою* [стор. 112] і думками, ви-словленими в розділі *«Гупалівщина»* [стор. 74]. А, крім того, треба знати, що польські відгуки носять на собі ознаки того шляхетсько-польського світогляду (Сирокомля, Совіньскі,

Б. Залєскі), який не допускає иньчої оцінки польсько-української боротьби в минулому, як тільки зі становища історичної Польщі, де начебто всі громадяни колишньої Польщі повинни були бути польськими патріотами. Такий погляд не тільки з історичного боку невірний, але ж іще й небезпечний, тим небезпечний, що згори вже прикладає певну мірку до оцінки певних історичних фактів і тим не дозволяє спинитися докладніще над суттю самої справи й розібрати її як-слід[1]).

Щодо одноцільности героя — то це ніби правда, коли брати, що таким героєм обов'язково мусить являтися одна людина, особа. Тоді,

---

[1]) Цікаво, що ту саму тему обробляє в польському письменстві повістяр Міхал Чайковскі в повісти: «Wernyhora». Героєм її являється неможливий із історичного боку український мужик *Вернигора*, що не тільки стоїть проти повстання, а кріпко держиться Поляків і, вміраючи, пророкує воскресення Польщі. За ту постать ухопилося ціле польське суспільство, й тепер усі Поляки вірять, що був і жив такий Вернигора. Ту повість, певне, читав і Шевченко, бо звідтіля, здається, взяв про вбивство Гонтою двох синів, чого історія не знає. Та порівняйте тільки, як те вбивство змальоване в одного і другого! В Чайковского Гонта—дикий звір, розбишака (пор. пом. 167), що вбиває власних дітей, щоб насититись їх кров'ю, в Шевченка вбиває їх не сам Гонта — а його присяга. Польські письменники ніколи не старалися й не стараються ввійти в душу тих, що боролися зі шляхтою (Сенькевіч, н. пр.), а легким коштом, із легкої руки змальовували все, як дикість. Тою ідеольогією просякнуте ціле польське суспільство.

справді, в «Гайдамаках» буде аж трос героїв (Ярема, Залізняк і Гонта). Та воно так і треба. Ці три герої, представники трох верств, які брали участь у повстанню: гайдамаки (Ярема), Запорожці (Залізняк), Гонта (придворні козаки) — і всі три вони втілюють собою цілий той рух, що зчинився в 1768. р., всі три, зі всіма своїми хибами і прикметами. Через те героєм поеми її являється цілий рух, — а не поодинокі якісь люде, не дурно ж і заголовок у Шевченка: «Гайдамаки»

І коли з такого погляду підходити до поеми, то й відпаде закид про брак одноцільности героя; перед нами стане героєм сама маса невдоволених, гноблених людей, що кинулися добувати собі волю, маса, якій накипіло так сильно в душах, що вона не перебірає в засобах і, котячись усе вперед і вперед, нищить без пощади своїх колишніх кривдників. Та що в тої маси є і своє людське серце, і серце молодого (Ярема), і серце батька (Гонта), на те і вказують поодинокі моменти в тій великій, страшній борні. Звичайно, що серед неї бувае багато людей, котрі ні для одного, ні другого не мають зрозуміння, котрі бачать перед собою тільки діло, за яке взялися (Залізняк). Та воно то все так бувае серед великих масових рухів . . .

Правда, поема не скрізь додержує епічного спокою: багато в ній епізодів у бік рефлексійної, суб'єктивної лірики, багато історичних згадок, є в ній і оцінки історичних фактів (на все це вказано у примітках). Але ж треба мати на

увазі, що твір писав талант із природи наскрізь ліричний, і що писав його цілком молодий іще автор, який недавно що-тільки, та й то несмілою ногою, ступив на поле письменства, який писав більш із внутрішньої потреби, ніж у свідомому розумінню, чого вимагає від автора літературний та ще епічний твір.

Маючи все це на вваві, нам хіба треба всім дивом дивуватися, що тих хиб так мало найшлося, що так по-мистецькому, зі справжнім нюхом історика, схоплений дух гайдамацького повстання, що Шевченко так зручно провідною його ідеєю посплітав одні з одними події й факти, які не дуже то в'язалися, що так живо і правдиво відтворив образи й історичних діячів Коліївщини (Залізняк, Гонта, Яворський), і осіб, історично можливих (Ярема, Лейба, Оксана, Титарь), і цілих ґруп (конфедерати, Запорожці, гайдамаки) — все те, чого вимагається від мистецьких історичних малюнків. А про те вже немає чого і згадувати, що поодинокі місця нас захоплюють цілих (Лебедин, Гонта в Умані), що ми враз із поетом переживаємо страшні сцени насильства і гніту, що розуміємо люте зарево народнього гніву, що близько до серця приймаємо долю дієвих осіб — все це нерозгадана таїна мистецького великого таланту. Ні, хоч молода поема «Гайдамаки», то все ж це одна з кращих перлин Шевченкової Музи.

* * *

Шевченко додав до поеми 23 примітки, які враз із усіма иньчими поясненнями й замітками Редакції поміщені на кінці книжки. Всі вони відмічені похилистим письмом (курсивом) — для відзнаки від поміток Редакції — із приписком *Т. Ш.*

Василь Верниволя.

ГАЙДАМАКИ.

В. І. Григоровичу [1]) на пам'ять 22. квітня 1838. р.

Все йде, все минає — і краю немає . . .
Куди ж воно ділось, відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе . . . умірає . . . Одно зацвіло,
А друге зав'яло, на-віки зав'яло,
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало;
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім; і ти, білолиций[2]),
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами[3]),
І над тим, що буде з нашими синами.
Ти вічний без краю! . . . Люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав.
Порай мені ще раз, де дітись з журбою?
Я не одинокий, я не сирота:
Єсть у мене діти[4]), та де їх подіти?
Заховать з собою? Гріх: душа жива!
А може їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива!

Як небо блакитне, нема йому краю, —
Так душі почи́ну і краю немає.
А де вона буде? Химерні слова[5])!
Згадай же[6]) хтонебудь її на сім світі, —
Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата, вам треба згадать!
Вона вас любила[7]), рожевії квіти,
І про вашу долю любила співать.

Поки сонце встане, спочивайте діти!
А я поміркую, ватажка де взять.

* * *

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля, —
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі!
Сини мої невелікі,
Нерозумні діти[8])!
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
Сини мої! Орли мої!
Летіть в Україну!
Хоч і лихо зострінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,
Не дасть погибати;
А тут ... а тут ... тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То, зострівши, насміються.
Такі, бачте, люде:

Все письменні, друковані[9])
Сонце навіть гудять:
«Не відтіля», каже, «сходить,
Та не так і світить;
Отак», каже, «було б треба . . .»
Що масш робити?
Треба слухать, може, й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали.
Розумні та й годі[10])!
А що ж на вас[10]) вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують,
Та й кинуть під лаву.
«Нехай,» скажуть, «спочивають,
Поки батько встане
Та розкаже по-нашому[11])
Про свої гетьмани.
А то дурень розказус
Мертвими словами[12]),
Та якогось-то Ярему
Веде перед нами
У постолах[13]). Дурень! дурень!
Били, а не вчили:
Од козацтва, од гетьманства
Високі могили —
Більш нічого не осталось[14]),
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці[15]) співають!
Дарма праця, пане-брате!
Коли хочеш грошей,

Та ще й слави, того дива,
Співай про „*Матрьошу*",
Про „*Парашу, радость нашу,*
Султан, паркет, шпори"[14]) —
От де слава! А то співа:
„Грає синє море",
А сам плаче; за тобою
І твоя громада
У сіряках . . .»
— Правда, мудрі!
Спасибі за раду!
Теплий кожух, тілько шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

Вибачайте! Кричіть собі!
Я слухать не буду,
Та й до себе не покличу:
Ви розумні люде,
А я дурень; один собі
У моїй хатині
Заспіваю, заридаю,
Як мала дитина.
Заспіваю — море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю — розвернулась
Висока могила,
Аж до моря Запорожці
Степ широкий вкрили;

Отамани на вороних
Перед бунчуками
Вигравають, а пороги
Між очеретáми
Ревуть, стогнуть, розсердились,
Щось страшне співають!
Послухаю, пожурюся,
У старих спитаю:
«Чого, батьки, сумуєте?»
— „Не весело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна . . .“
І я плачу. А тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами,
І гетьмани, — всі в золоті.
У мою хатину
Прийшли, сіли коло мене,
І про Україну
Розмовляють, розказують:
Як Січ будували,
Як козаки на байдаках
Пороги минали,
Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі[17]),
Та як, люльки закуривши
В Польщі на пожарі,
В Україну верталися,
Як бенкетували . . .
«Грай, кобзарю! Лий, шинкарю!» —
Козаки гукали.

Шинкарь знає, наливає
І не схаменеться;
Кобзарь вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця[18]) гнеться, —
Метелиці та гопака[19])
Гуртом оддирають;
Кухоль ходить, переходить,
Так і висихає.
«Гуляй, пане, без жупана!
Гуляй, вітре, полем!
Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
Поки встане доля!»
Взявшись в боки, навприсядки
Парубки з дідами:
«Отак, діти, добре, діти!
Будете панами!»
Отамани на бенкеті,
Неначе на раді,
Похожають, розмовляють . . .
Вельможна громада
Не втерпіла, ударила
Старими ногами;
І я дивлюсь, поглядаю,
Сміюся сльозами, —
Дивлюся, сміюся, дрібні утираю:
Я не одинокий, є з ким в світі жить!
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить;
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько «Гриця» дівчина співає —
Я не одинокий, є з ким вік дожить!

От де моє добро, гроші,
От де моя слава!
А за раду — спасибі вам
За раду лукаву!
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб виливать журбу, сльози.
Бувайте здорові!
Піду синів випровожать
В далеку дорогу.
Нехай ідуть; може, найдуть
Козака старого,
Що привітá моїх дíток
Старими сльозами.
Буде з мене. Скажу ще раз:
Пан я над панами[20])!

Отак, сúдя[21]) кінець стола,
Міркую, гадаю:
Кого просúть? Хто поведе?
Надворі світає,
Погас місяць, горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.
Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились:
— „Благослови", — кажуть, — „батьку,
Поки маєм силу,
Благослови шукать долю
На широкім світі."
— «Пострівайте! Світ — не хата,

А ви малі діти,
Нерозумні[22]). Хто ватажком
Піде перед вами?
Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами!
Викохав вас, вигодував,
Виросли чима́лі,
Йдете в люде, а там тепер
Все письменне стало.
Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене, хоч били,
Добре били, а багато
Дечому навчили!
Тма, мна знаю, а оксію[23])
Не втну таки й досі.
Що ж вам скажуть? Ходім, сини,
Ходімо, попросим!
Єсть у мене щирий батько[24])
(Рідного немає),
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам, здоров, знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду;
А дотого — душа щира,
Козацького роду,
Не одцурався того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла;
Не одцурався того слова,
Що про Україну
Сліпий старець, сумуючи,

Співає під тином.
Любить її, думу правди[25]),
Козацькую славу,
Любить її! Ходім, сини,
На раду ласкаву!
Як би не він спіткав мене
При лихій годині,
Давно б досі заховали
В снігу на чужині, —
Заховали б таї сказали:
„Так якесь ледащо!"
Тяжко-важко нудить світом[26]),
Не знаючи, за що.
Минулося, щоб не снилось! . . .
Ходімо, хлоп'ята!
Коли мені на чужині
Не дав погибати[24]),
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолившись,
Гайда в Україну!»

Добридень же, тату, в хату!
На твоїм порогу
Благослови моїх діток
В далеку дорогу!

7. IV. 1841.
Петербург.

I.

ІНТРОДУКЦІЯ[27]).

Була колись Шляхеччина[28]),
Вельможная пані, —
Мірялася з Москалями,
З Ордóю, з султаном,
З Німотою. Було колись . . .
Та що не минає?
Було, шляхта, знай, чванíться,
День і ніч гуляє,
Та королем коверзує —
Не кажу Степаном,
Або Яном Собіéським, —
Ті два незвичайні[29]),
А иншими . . . Небораки
Мовчки панували.
Сеймы, сеймики ревіли, —
Сусіди мовчали,
Дивилися, як королі
Із Польщі втікають[30]),
Та слухали, як шляхецтво
Навісне́ гукає:
Niepozwalam, niepozwalam[31])!
Шляхта репетує,
А маґнати[32]) палять хати,
Шабельки гартують.
Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві

Запанував над Ляхами
Понятовський[33]) жвавий.

Запанував, та й думав шляхту
Приборкать трошки, — не зумів;
Хотів добра, як дітям мати,
А, може, й ще чого хотів.
Єдине слово «niepozwalam»
Хотів у шляхти одібрать[34]),
А потім[35])... Польща запалала,
Шляхта сказилася, — кричать:
— «Слово гонору, дарма праця!
Поганець, наймит Москаля!»
На ґвалт Пулавського і Паца
Встає шляхецькая земля,
І — разом сто конфедерацій[36]).

Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах[37])
І по Україні[38]),
Розбрелися, та й забули
Волю рятувати,
Полигáлися з Жидами[39]),
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

II.

ЯРЕМА.

— „Яремо! Герш-ту [10]), хамів сину?
Піди кобилу приведи!
Подай патинки господині,
Та принеси мені води!
Вимети хату! Внеси дрова!
Посип індикам! Гусям дай!
Піди до льоху, до корови,
Та швидче, хаме! . . . Постріваї!
Упоравшись, біжи в Вільшану [11]):
Їмості [12]) треба. Не барись!" —
Пішов Ярема, похилився.

Отак уранці Жид поганий
Над козаком коверзував.
Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав сіромаха, що виросли крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався.
О, Боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває . . .
О, Боже мій милий, як весело жить!

Сирота Ярема, сирота убогий:
Ні сестри, ні брата, нікого нема!

Попíхач жидівський, вирíс у порогу,
А не клене долю, людей не займа.
Та й за що їх лаять? Хибá вони знають,
Кого треба гладить, кого катувать?
Нехай бенкетують! У їх доля дбас,
А сироті треба самому придбать.
Трапляється, часом тихенько заплаче,
Та й то не од того, що серце болить:
Щонебудь згадає, або що побачить . . .
Та й знову до праці: отак треба жить!
На що батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?
Сирота Ярема — сирота багатий,
Бо є з ким заплакать, є з ким заспівать,

Єсть карії очі, —
Як зіроньки сяють,
Білі рученята
Мліють, обнімають;
Єсть серце єдине,
Серденько дівоче,
Що плаче, сміється,
Як він того хоче;
Що плаче, сміється,
І мре, й оживає,
Святим духом серед ночі
Попад ним вітає.
Отакий то мій Ярема,
Сирота багатий.

Такий і я колись-то був[43]) . . .
Минуло, дівчата!
Минулося, розійшлося,

І сліду не стало.
Серце мліє, як згадаю . .
Чому не осталось?
Чому не осталось? Чому не вітало?
Легше було б сльози, журбу виливать.
Люде одібрали, бо їм було мало:
«На що йому доля? Треба закопать,
Він і так багатий!»
Багатий на лати
Та на дрібні сльози — бодай не втирать! . . .
Доле моя, доле! Де тебе шукать?
Вернися до мене, до моєї хати,
Або хоч приснися . . . не хочеться спать!

Вибачайте, люде добрі!
Може, не до-ладу,
Та прокляте лихо—злидні
Кому не завадять?
Може, ще раз зострінемось,
Поки шкандибаю
За Яремою по світу,
А, може . . . й не знаю.
Лихо, люде, — всюди лихо,
Ніде пригорнуться:
«Куди,» — каже, — «хилить доля,
Туди й треба гнуться» —
Гнуться мовчки, усміхаться,
Щоб люде не знали,
Що на серці заховано,
Щоб не привітали.
Бо їх ласка — нехай сниться
Тому, в кого доля,

А сироті, щоб не снилась,
Не снилась ніколи!
Тяжко, нудно розказувать,
А мовчать не вмію.
Виливайся ж, слово-сльози:
Сонечко не гріє,
Не висушить. Поділюся
Моїми сльозами,
Та не з братом, не з сестрою,
З німими стінами
На чужині ... А поки-що —
До корчми верну́ся,
Що там робиться?

Жидюга

Дріжить, ізігнувшись
Над каганцем, лічить гроші
Коло ліжка, клятий.
А на ліжку ... ох, аж душно!
Білі рученята
Розкидала, розкрилася,
Як квіточка в га́ю
Червоніє; а пазуха ...
Пазухи немає,
Розірвана ... Ма́буть, душно
На перині спати,
Одинокій, молоденькій
Ні з ким розмовляти, —
Одна шепче ... Несказано
Гарна нехрещена!
Ото́ дочка, а то́ батько,
Чортова кишеня.

Стара Хайка лежить долі
В перинах поганих.
Де ж Ярема? Взявши торбу,
Потяг у Вільшану.

III.

КОНФЕДЕРАТИ.

— „Одчиняй, проклятий Жиде,
Бо будеш битий! Одчиняй!
Ламайте двері, поки вийде
Старий паскуда!"
— «Постривай!
Стрівайте, зараз!»
— „Нагаями
Свиняче ухо! Жартувать,
Чи що ти хочеш?"
— «Я? З панами?
Крий Боже! Зараз, дайте встать,
Ясновельможні! (пишком — свині!)»
— „Пане полковнику, ламай!"

Упали двері, а нагай
Малює вздовж жидівську спину.

— „Здоров, свине! Здоров, Жиде!
Здоров, чортів сину!"
Та нагаєм, та нагаєм.
А Жид зогнув спину:
— «Не жартуйте, мості-пане[41])!»
— „Добри-вечір в хату!
Ще раз шельму! Ще раз! . . . Годі!
Вибачай, проклятий!
Добри-вечір! А де дочка?"

— «Умерла, панове!»
— „Лжеш[45]), Іудо! Нагаями!"
Посипались знову . . .
— «Ой, паночки, голубчики,
Їй-Богу, немає!»
— „Брешеш, шельмо!"
— «Коли брешу,
Нехай Бог карає!»
— „Не Бог, а ми. Признавайся!"
— «На що б мав ховати,
Як би жива? Нехай, Боже,
Щоб я був проклятий!» . . .
— „Ха, ха, ха, ха! Чорт, панове,
Літанію[46]) співає.
Перехрестись!"
— «Як же воно?
Далебі, не знаю.»
— „Отак, дивись!"
Лях хреститься,
А за ним Іуда.
— „Браво! Браво! Охрестили!
Ну, за таке чудо
Могоричу, мості-пане!
Чуєш, охрещений?
Могоричу!"
— «Зараз, зараз!»
Ревуть, мов скажені,
Ревуть Ляхи, а поставець[47])
По столу гуляє.
‚Єще Польща не зґінела[48])!'

Хто куди гукає.
— „Даваї, Жиде!"
Охрещений
Із льоху та в хату,
Знаї, шмигляє[49]), наливає;
А конфедерати,
Знай, гукають: — „Жиде! Меду!"
Жид не схаменеться.
— „Де цимбали? Грай, псявіро!"
Аж корчма трясеться —
Краков'яка оддирають,
Вальса та мазу́ра[50]).
А Жид гляне та пищечком:
«Шляхецька натура!»
— „Добре, годі! Тепер співай!"
— «Не вмію, їй-Богу!»
— „Не божись, собача шкуро!"
— «Яку ж вам? ‚Небогу?'»
‚*Була собі Гандзя,*
Каліка небога,
Божилася,
Молилася,
Що боліли ноги;
На панщину не ходила,
А за парубками
Тихесенько,
Гарнесенько
Поміж бур'янами.'
— „Годі! Годі! Це погана:
Схизмати співають."[51])
— «Якої ж вам? Хиба́ оцю?
Стрівайте! Згадаю . . .

«Перед паном Хведором
Ходить Жид ходором,
І задком,
І передком
Перед паном Хведірком,
Ходить Жид, ходить»...
— „Добре, годі! Тепер плати!"
— «Картусте, пане!
За що платить?»
— „Що слухали.
Не кривись, поганий!
Не жартую. Давай гроші!"
— «Де мені їх взяти?
Ні шеляга; я паньскою
Ласкою багатий.»
— „Лжеш, собако! Признавайся!
А ну-те, панове,
Батогами!"
Засвистіли,
Хрестять Лейбу знову.
Періщили, періщили,
Аж пірря летіло...
— «Їй же Богу, ні шеляга!
Їжте мое тіло!
Ні шеляга! Ґвалт! Рятуйте!»
— „Ось ми порятуєм!"
— «Постривайте! Я щось скажу...»
— „Почуєм, почуєм,
Та не бреши! Бо, хоч здохни,
Брехня не поможе."
— «Ні... в Вільшанії...»
— „Твої гроші?"

— «Мої? Ховай Боже[52])!
Ні, я кажу, що в Вільшанній ...»
— „Вільшанські схизмати
По три сім'ї, по чотирі
Живуть в одній хаті? ...
Ми це знаєм, бо ми самі
Їх так одчухрали"[53]) ...
— «Та ні, не те ... вибачайте, —
Щоб лиха не знали,
Щоб вам гроші приснилися! ...
Бачте, у Вільшанії ...
У костьолі, у титаря ...
А дочка Оксана!
Ховай Боже! Як паннночка!
Що то за хороше!
А червінців! Хоч не його,
Так що? Аби гроші!»
— „Аби гроші, однаково!
Правду Лейба каже;
А щоб певна була правда,
Нехай шлях покаже.
Одягайся!"

Поїхали
Ляхи у Вільшану.
Один тілько під лавою
Конфедерат п'яний
Нездужа встать, а курника[54]),
П'яний і веселий:
«Jeszcze, kiedy my żyjemy,
Polska nie zginęła»[55]).

IV.

ТІТАРЬ[50]).

«У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
Вийди, серденько —
Я виглядаю —
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь, голубко,
Та поворкуєм,
Та посумуєм,
Бо я далеко
Сю ніч мандрую.
Виглянь же, пташко,
Мов серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм . . .
Ох, тяжко, важко!»

Отак, хóдя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає, а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють, серед неба
Світить білолиций;
Верба слуха соловейка,

Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
Ледве-ледве ходить,
Не дивиться, не слухає.
— „На що мені врода,
Коли нема щастя, коли нема долі?
Літа молодії марно пропадуть,
Один я на світі — стебло серед поля,
Його буйні вітри полем розносять.
Так і мене люде не знають, де діти.
За що ж одцурались? Що я сирота?
Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась!"
І хлинули сльози.
Поплакав сердега, утер рукавом.
— „Оставайсь здорова! В далекій дорозі
Або найду долю, або за Дніпром
Ляжу головою. А ти не заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карії очі, ті очі козачі,
Що ти цілувала, серденько моє!
Забудь мої сльози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася, — другого шукай!
Я тобі не пара, я в сірій свитині,
А ти — титарівна! ... кращого вітай!
Вітай, кого знаєш, — така моя доля!
Забудь мене, пташко, забудь, не журись!

А коли почуєш, що на чужім полі
Сховали Ярему, — пішком помолись, —
Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помолися!"

Та й заплакав сіромаха,
На кий похилився.

Плаче собі тихесенько . . .
Шелесть! . . . коли гляне:
Попід гаєм, мов ласочка,
Крадеться Оксана.
Забув, побіг, обнялися . . .
— «Серце!» — та й зомліли.
Довго, довго тілько — «серце!»
Та й знову німіли.
— „Годі, пташко!"
— «Ще трошечки,
Ще . . . ще, сизокрилий!
Вийми душу! Ще раз, ще раз . . .
Ох, як я втомилась!»
— „Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла!"

Послав свитку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.

— «Сідай же й ти коло мене!»

Сів, та й обнялися.
— „Серце моє, зоре моя,
Де се ти зоріла?"

— «Я сьогодні забарилась:
Батько занедужав,
Коло йо́го все поралась.»

— „А мене й байдуже?"

— «Який бо ти, їй же Богу!»
І сльози блисну́ли.

— „Не плач, серце, я жартую."

— «Жарти!»
Усміхнулась.
Прихилилась головкою,
Та й ніби заснула.

— „Бач, Оксано, я жартую,
А ти й справді плачеш!
Ну, не плач же, глянь на мене:
Завтра не побачиш:
Завтра буду я далеко,
Далеко, Оксано!
Завтра вночі у Чигрині
Свячений[57]) достану;
Дасть він мені срібло-злото,
Дасть він мені славу;
Одягну тебе, обую,
Посажу, як паву,
На дзиґлику[58]), як гетьманшу,
Та й дивитись буду . . .
Поки не вмру, дивитимусь."
— «А може, й забудеш?
Розбагатієш, у Київ
Поїдеш з панами,

Найдеш собі шляхтяночку.
Забудеш Оксану!»
— „Хиба́ краща є за тебе?"
— «Може й є, не знаю.»
— „Гнівиш Бога, моє серце:
Кращої немає
Ні на небі, ні за небом,
Ні за синім морем
Нема кращої од тебе!"
— «Що се ти говориш?
Схаменися!»
— „Правду, рибко!"
Тай знову, тай знову.
Довго вони, як бачите,
Між мови-розмови
Цілувались, обнімались
З усієї сили;
То плакали, то божились,
То ще раз божились.
Їй Ярема розказував,
Як жить вони будуть,
Як окує всю в золото,
Як долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
Як він буде панувати,
Коли не загине[59]).

Аж обридло, слухаючи,
Далебі, дівчата!
— «Ото який! Мов і, справді,
Обридло!» А мати

Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаєте, —
Гріха на всю губу!
Тоді, тоді — та цур йому!
А дуже цікаве!
А надто вам розказать би,
Як козак чорнявий
Під вербою над водою,
Обнявшись, сумує;
А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує,
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
«Серце моє, доле моя!
Соколе мій милий!
Мій . . .» Аж верби нагинались
На такую мову.
Ото мова! Не розкажу,
Мої чорноброві,
Не розкажу проти ночі,
А то ще присниться;
Нехай собі розійдуться,
Так, як і зійшлися:
Тихесенько, гарнесенько,
Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні сльози,
Ні щирі козачі.
Нехай собі! . . . Може, ще раз
Вони на сім світі
Зострінуться . . . Побачимо . . .

А тим часом світить
З усіх вікон у титаря.
Що-то там твориться?
Треба глянуть та розказать ...
Бодай не дивиться!
Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить.
Гляньте, подивіться: то конфедерати,
Люде, що зібрались волю боронить[60])!
Боронять, прокляті! Будь проклята мати,
І день, і година, коли понесла[61]),
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
Пекельнії діти!

У печі пала
Огонь і світить на всю хату;
В кутку собакою дріжить
Проклятий Жид. Конфедерати
Кричать до титаря: — „Хоч[62]) жить?
Скажи, де гроші!"
Той мовчить.
Налигачем[63]) скрутили руки,
Об землю вдарили: нема,
Нема ні слова.
— „Мало муки,
Давайте приску[63])! Де смола?
Кропи його! Отак! Холоне?
Мерщій же приском посипай!
Що? Скажеш, шельмо? ... І не стогне!
Завзята бестія! Стрівай!"
Насипали в халяви жару ...

— „У тім'я цвяшок закатай!"[61])

Не витерпів святої кари,
Упав сердега. Пропадай
Душа без сповіди святої!
«Оксано, дочко!» тай умер.

Ляхи задумалися, стóя,
Хоч і запеклі.
— „Що ж тепер?
Панове, ради! Поміркуєм.
Тепер з ним нічого робить.
Запалим церкву!"
— «Ґвалт! Рятуйте!
Хто в Бога вірує!» — кричить
Надворі голос, що є сили.
Ляхи зомліли. — „Хто такий?"

Оксана в дверi! — «Вбили! вбили!»
Тай пáда крúжем[65]).
А старшúй
Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшла. Сам позаду
Бере зомлілую . . .
Де ж ти,
Яремо? Де ти? Подивися!

А він, мандруючи, співа,
Як Наливайко[66]) з Ляхом бився.

Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана.
Собаки де-де по Вільшаній

Загавкають, та й замовчать.
Біліє місяць; люде сплять,
І титарь спить ... Не рано встане!
На віки, праведний, заснув.
Горіло світло, погасало,
Погасло ... Мертвий мов здрігнув,
І темно, сумно в хаті стало[67]).

V.

СВЯТО В ЧИГИРИНІ.

Гетьмани, гетьмани! Як би то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували, —
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн[68])!
Базари, де військо, як море, червоне,
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний[69]), на воронім коні,
Блисне булавою — море закипить;
Закипить, і розлилося
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними . . .
А за козаками[70]) . . .
Та що й казать? Минулося!
А те, що минуло,
Не згадуйте, пани-брати,
Бо щоб не почули[71]) . . .
Та й що з того, що згадаєш?
Згадаєш — заплачеш.
Ну, хоч глянем на Чигирин,
Колись-то козачий[72]).

Ізза лісу, зза туману,
Місяць випливає,
Червоніє круглолиций,
Горить, а не сяє;
Неначе зна, що не треба
Людям його світу,

Що пожари Україну
Нагріють, освітять.

І смеркло́ся, а в Чигрині,
Як у домовині,
Сумно, сумно [Отак було
По всій Україні
Проти ночі Маковія,
Як пожі святили][73]).
Людей не чуть; через базар
Кажан[74]) костокрилий
Перелетить; на вигоні
Сова завиває.
А де ж люде?
Над Тясмином[75]),
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Посідались, — дожидають
Великого свята.

У темному гаї, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні, вороні готові.
Куди-то поїдуть? Кого повезуть?
Он кого, дивіться!
Лягли на долині,
Неначе побиті, ні слова не чуть.
Ото гайдамаки ... На ґвалт України
Орли налетіли; вони рознесуть
Ляхам, Жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки Ляхам оддадуть.

Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані:
То щедрої гостинець пані[76]), —
Уміла що кому давать,
Нівроку їй, нехай царствує!
Нехай не вадить, як не чує! . . .
Поміж возами ніде стать:
Неначе в прірві налетіло
З Смілянщини[77]), з Чигрина,
Просте козацтво, старшина . . .
На певне діло налетіли.
Козацьке панство похожає
В киреях[78]) чорних, як один,
Тихенько, хóдя, розмовляє
І поглядає на Чигрин.

Старшина перший[79]).

Старий Головатий щось дуже коверзує.

Старшина другий.

Мудра голова! Сидить собі в хуторі, ніби не знає нічого, а подивися — скрізь Головатий[80]). «Коли сам», каже, «не повершу, то синові передам.»

Старшина третій.

Та й син же штука! Я вчора зострівся з Залізняком; таке розказує про його, що цур йому! «Кошовим», каже, «буде, та й годі; а, може, ще й гетьманом, коли тес . . .»[81])

Старшина другий.

А Гонта на що? А Залізняк? До Гонти сама . . . сама писала[82]): «Коли», каже . . .

Старшина перший.

Цитьтѐ лишень! Здасться, дзвонять.

Старшина другий.

Та ні, то люде гомонять.

Старшина перший.

Гомонять, поки Ляхи почують. Ох, старі голови та розумні! Химерять-химерять, та й зроблять з лемеша швайку! Де можна лантух, там торби не треба. Купили хріну — треба зъісти; плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували, — грошам не пропадать! А то думають-думають, ні в-голос, ні мовчки, а Ляхи догадаються — от тобі й пшик! Що там за рада? Чом вони не дзвонять? Чим спиниш народ, щоб не гомонів? Не десять душ, а, слава Богу, вся Смілянщина, коли не вся Україна. Он, чусте, співають?

Старшина третій.

Справді, співа щось; піду, спиню.

Старшина перший.

Не спиняй! Нехай собі співає, аби не голосно!

Старшина другий.

Ото, мабуть, Волох[83])! Не втерпів таки старий дурень; треба та й годі!

Старшина третій.

А мудро співає! Коли не послухаєш, усе иншу. Підкрадемось, братці, та послухаєм; а тим часом задзвонять.

Старшина перший і другий.

А що ж? То й ходімо!

Старшина третій.

Добре, ходімо!

(Старшини пішком стали за дубом, а під дубом сидить сліпий кобзарь; кругом його Запорожці й гайдамаки. Кобзарь співає з повагою й неголосно.)

Кобзарь.

«Ой, Волохи, Волохи!
Вас осталося трохи;
І ви, Молдавани,
Тепер ви не пáни:
Ваші господарі —
Наймити Татарам,
Турецьким султанам,
В кайданах, в кайданах!
Годі ж, не журіться,
Гарно помоліться,
Братайтеся з нами,
З нами, козаками;
Згадайте Богдана,
Старого гетьмана[84])!
Будете панами,
Та, як ми, з ножами,
З ножами святими
Та з батьком Максимом[85])
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойдáєм,
Та так погуляєм,
Що аж пекло засміється,
Земля затрясеться,
Небо запалає . . .
Добре погуляєм!»

Запорожець.

Добре погулялсм! Правду старий співа, як не бреше. А що б то з його за кобзарь був, як би не Волох!

Кобзарь.

Та я й не Волох, — так тілько: був колись у Волощині, а люде й зовуть Волохом — і сам не знаю, за що.

Запорожець.

Ну, та дарма; утни ще якунебудь! А ну лишень про батька Максима ушкварь!

Гайдамака.

Та не голосно, щоб не почула старшина.

Запорожець.

А що нам ваша старшина? Почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі! У нас один старший — батько Максим; а він як почує, то ще карбованця дасть. Співай, старче божий[86]), не слухай його!

Гайдамака.

Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та ось що: не так пани, як підпанки, або — поки сонце зійде, то роса очі вість.

Запорожець.

Брехня! Співай, старче божий, яку знаєш, а то й дзвона не діждемо, — поснемо.

Гуртом.

Справді, поснемо: співай якунебудь!

Кобзарь (співає).

«Літа орел, літа сизий
Попід небесами, —
Гуля Максим, гуля батько
Степами, лісами.
Ой, літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята:
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти.
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювать, то й ушкварять,
Аж земля трясеться;
Заспіває — заспівають,
Аж лихо сміється.
Горілку, мед не чаркою —
Поставцем черкає,
А ворога, заплющившись,
Ката[87]), не минає.
Отакий то наш отаман,
Орел сизокрилий!
І воює, і гарцює
З усієї сили —
Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні ста́ву . . .
Степ і море — скрізь битий шлях,
Скрізь золото, слава.
Шануйтеся ж, вражі Ляхи,
Скажені собаки:

Йде Залізняк Чорним Шляхом[59]),
За ним гайдамаки.»

Запорожець.

Оце то так! Вчистив, нічого сказати: і до-ладу, і правда. Добре, далебі добре! Що хоче, то так і втне. Спасибі, спасибі!

Гайдамака.

Я щось не второпав, що він співав про гайдамаків.

Запорожець.

Який бо ти бевзь[60]) і справді! Бачиш, ось що він співав: щоб Ляхи погані, скажені собаки, каялись, бо йде Залізняк Чорним Шляхом з гайдамаками, щоб Ляхів, бачиш, різати...

Гайдамака.

І вішать, і мордувать! Добре, їй-Богу, добре! Ну, це так! Далебі, дав би карбованця, як би був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай, стара в'язне, більше м'яса буде. Поборгуй, будь ласкав — завтра оддам. Утни ще щонебудь про гайдамаків!

Кобзарь.

До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка слухати, — поки не охрип, співатиму; а охрипну — чарочку, другу тії ледащиці-живиці, як то кажуть, та й знову. Слухайте ж, панове громадо!

«Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,

На припоні пасли коні,
Сідлані, готові.
Ночували Ляшки-панки
В будинках з Жидами,
Напилися, простяглися,
Та й . . .»

Громада.

Цить лишень! Здається, дзвонять. Чуєш? . . ще раз . . . о!

Кобзарь.

Задзвонили, задзвонили!
Пішла луна гаєм.
Ідіть же ви та моліться,
А я доспіваю.

* * *

Повалили гайдамаки,
Аж стогне діброва;
Не повезли, а на плечах
Чумацькі волові
Несуть вози. А за ними
Сліпий Волох знову:
«Ночували гайдамаки
В зеленій діброві . . .»

Шкандибає, куриняє,
І гич[30]) не до речі.
— «Ну лиш иншу, старче божий!»
З возами на плечах
Кричать йому гайдамаки.
— „Добре, хлопці, ня́те!

Отак! Отак! Добре, хлопці!
А ну-те, хлоп'ята,
Ушкварімо!"
Земля гнеться,
А вони з возами
Так і ріжуть. Кобзарь грає,
Додає словами:

«Ой, гоп таки-так!
Кличе Гандзю козак:
,Ходи, Гандзю, пожартую!
Ходи, Гандзю, поцілую!
Ходім, Гандзю, до попа
Богу помолиться;
Нема жита ні снопа —
Вари вареники!'
Оженився, зажурився:
Нічого немав;
У рядинні ростуть діти,
А козак співав:
,І по хаті ти-ни-ни,
І по сінях ти-ни-ни,
Вари, жінко, лини!
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!'»

— «Добре! Добре! Ще раз! Ще раз!»
Кричать гайдамаки.

«Ой, гоп того дива!
Наварили Ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать;

Ляшків-панків почастуєм,
З панянками пожартуєм.
Ой, гоп таки-так!
Кличе панну козак:
„Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!
Не соромся, дай рученьку,
Ходім погуляймо;
Нехай людям лихо спиться,
А ми заспіваймо!
А ми заспіваймо,
А ми посідаймо,
Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!"

— «Ще раз, ще раз!»

«Як би таки, або так, або сяк,
Як би таки запорозький козак!
Як би таки молодий, молодий,
Хоч по хаті б поводив, поводив!
Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться!
Як би таки . . .»

— „Цу-цу, скажені, схаменіться!
Бач, розходилися! А ти,
Стара собако, де б молиться,
Верзеш тут погань! От чорти!"
Кричить отáман.
Опинились —
Аж церков[91]) бачать: дяк співа,
Попи з кадилами, з кропилом;

Громада — ніби нежива,
А-ні телень ... Поміж возами
Попи з кропилами пішли;
За ними корогви несли,
Як на Великдень над пасками.

— «Молітесь, братія, молітесь!» --
Так благочинний начина:
— «Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать[92]).
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать!
Од Конашевича[93]) і досі
Пожар не гасне, люде мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі ...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата,
Землі козацької краса,
У Ляха в'яне, як перш мати,
І непокритая коса
Стидом січеться; карі очі
В неволі гаснуть; розкувать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать
В ярмі у Ляха ... Горе, горе!
Молітесь, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть, —
І заридають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить

Останок славного Богдана?
Де Остряниціна стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили[94]).
Де той Богун, де та зіма?
Інгул[95]) що-зіму замерзає, —
Богун не встане загатить
Шляхецьким трупом. Лях гуляє;
Нема Богдана — червонить
І Жовті Води[96]) й Рось зелену.
Сумує Корсунь староденний, —
Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче: ‚Тяжко жити!
Я сохну, сохну . . .' Де Тарас?
Нема, не чуть, — не в батька діти!
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних, і сила
Архистратига Михаїла[97]).
Не за горами кари час.
Молітесь, братія!»

Молились,
Молились щиро козаки, —
Як діти, щиро; не журились,
Гадали тее . . . а зробилось —
Над козаками хусточки.
Одно добро, одна слава —
Біліє хустина,
Та й ту знімуть . . .[98])
А діякон:
— «Нехай ворог гине!

Беріть ножі! Освятили.»
Аж серце холоне.
Ударили в дзвони;
Реве гасм: «Освятили!»
Освятили, освятили!
Гине шляхта, гине!
Розібрали, заблищали
По всій Україні[95]).

IV.

ТРЕТІ ПІВНІ[100]).

Ще день Украйну катували
Ляхи скажені; ще один,
Один останній сумували
І Україна, і Чигрин.
І той минув, день Маковія,
Велике свято в Україні,
Минув, — і Лях, і Жидовин
Горілки, крови упивались,
Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже взять.
А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать.
Лягли, і в голови не клали,
Що вже їм завтра не вставать.
Ляхи заснули, а Іуди
Ще лічать гроші, — уночі
Без світла лічать бариші,
Щоб не побачили злі люде;
І ті на золото лягли,
І сном нечистим задрімали.

Дрімають, на віки бодай задрімали!
А тим часом місяць пливе оглядать
І небо, і зорі, і землю, і море,
Та глянуть на люде, що вони моторять[101]),
Щоб Богові вранці тее розказать.

Світить білолиций на всю Україну,
Світить, — а чи бачить мою сиротину,
Оксану з Вільшани, мою сироту?
Де її мордують[102]), де вона воркує?
Чи знає Ярема? Чи знає, чи чує?
Побачимо пóтім, а тепер не ту,
Не ту заспіваю, иншої заграю:
Лихо — не дівчата, буде танцювать;
Недолю співаю козацького краю;
Слухайте ж, щоб дітям потім розказать,
Щоб і діти знали, внукам розказали,
Як козаки шляхту тяжко покарали
За те, що не вміла в добрі панувать[103]).

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла, —
Довго-довго кров степами
Текла, червоніла.
Текла, текла, та й висохла.
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними
Могили синіють.
Та що з того, що високі?
Ніхто їх не знає,
Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.
Тілько вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тілько роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх умиють. Зійде сонце,
Осушить, пригріє;

А унуки? Їм байдуже,
Жито панам сіють[101])!
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила,
Мученика праведного
Де похоронили?
Залізняк де, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко — важко! Кат панує[105]),
А їх не згадають.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла, —
Довго-довго кров степами
Текла, червоніла.
І день і ніч ґвалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться[106]).

Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
І Альту, і Сену[107]): і там розлилось,
Не знать, за що, крови широке море.
А тепер що буде? Сховайся ж за гори;
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакать!

Сумно, сумно серед неба
Сяє білолиций.
Понад Дніпром козак іде,
Може, з вечорниці.

Смутний іде, невеселий,
Ледве несуть ноги.
Може, дівчина не любить
За те, що убогий?
І дівчина його любить,
Хоч лата на латі.
Чорнобривий — а не згине,
То буде й багатий.
Чого ж смутний-невеселий
Іде, чуть не плаче?
Якусь тяжку недоленьку
Віщує козаче[108]),
Чує серце, та не скаже,
Яке лихо буде.
Мине лихо ... Кругом його —
Мов вимерли люде.
А-ні півня, ні собаки,
Тілько ізза гаю
Десь далеко сіроманці-
Вовки завивають.

Байдуже! Іде Ярема,
Та не до Оксани,
Не в Вільшану на досвітки, —
До Ляхів поганих
У Черкаси[109]). А там третій
Півень заспівас,
А там ... а там ... Йде Ярема,
На Дніпр поглядає:
«Ой, Дніпре мій, Дніпре широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крови! Ще понесеш, друже!

Червонів ти синє [110]), та не напоїв, —
А сю ніч уп'ється; пекельнее свято
По всій Україні сю ніч зареве;
Потече багато, багато, багато
Шляхецької крови. Козак оживе!
Оживуть гетьмани в золотім жупані,
Прокинеться доля; козак заспіва:
««Ні Жида, ні Ляха!»» А в степах України —
Дай то, Боже милий — блисне булава!»

Так думав, ідучи в латанії свитині,
Сердега Ярема з свяченим в руках.
А Дніпр мов підслухав: широкий та синій,
Підняв гори-хвилі, а в очеретах
Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає;
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
Іде собі наш Ярема,
Нічого не бачить;
Одна думка усміхнеться,
А друга заплаче.
«Там Оксана, там весело
І в сірій свитині;
А тут, а тут ... що ще буде?
Може, ще загину!»
А тим часом зза байраку
Півень ‚кукуріку!'
«А, Черкаси! Боже милий,
Не вкороти віку!»

VII.

ЧЕРВОННЙ БЕНКЕТ.
(ГАЛАЙДА)

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
«Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! Погуляєм
Та хмару нагріємо!»
Зайнялася Смілянщина, —
Хмара червоніс;
А найперша Медведівка[111])
Небо нагрівас.
Горить Сміла — Смілянщина
Кров'ю підпливає,
Горить Корсунь, горить Канів[112]),
Чигирин, Черкаси;
Чорним Шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Умань[113]).
По Поділлю
Гонта бенкетує[114]),
А Залізняк в Смілянщині
Дамаску[115]) гартує
У Черкасах, де й Ярема
Пробув священній.
— „Отак, отак! Добре, діти!

Мордуйте скажених!
Добре, хлопці!" — на базарі
Залізняк гукає.
Кругом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.
А Ярема — страшно глянуть —
По три, по чотирі
Так і кладе. — „Добре, сину!
Матері їх хиря[116])!
Отак, отак! В раю будеш,
Або есаулом[117]).
Гуляй, сину! Ну-те, діти!"
І діти майнули
По горищах, по коморах,
По льохах, усюди;
Всіх уклали, все забрали.
— „Тепер, хлопці, буде!
Утомились, одпочиньте!"

Улиці, базари
Крились трупом, плили кров'ю:
«Мало клятим кари!
Ще раз треба перемучить,
Щоб не повставали
Нехрещені, кляті душі!»

На базар збірались
Гайдамаки.
Йде Ярема,
Залізняк гукає:
— „Чуєш, хлопче? Ходи сюди!
Не бійсь, не злякаю."
— «Не боюся!» Знявши шапку,

Став, мов перед паном.
— „Відкіля ти? Хто ти такий?“
— «Я, пане, з Вільшани.»
— „З Вільшаної, де титаря
Пси замордували?“
— «Де? Якого?»
— „У Вільшанії . . .
І кажуть, що вкрали
Дочку його, коли знаєш.“
— «Дочку . . . у Вільшанії?»
— „У титаря, коли знавав.“
— «Оксано, Оксано!» —
Ледве вимовив Ярема,
Та й упав додолу.
— „Еге! Ось що . . . Шкода хлопця!
Провітри, Миколо!“ [118])

Провітрився.
— «Батьку! Брате!
Чом я не сторукий?
Дайте ножа, дайте силу,
Муки Ляхам, муки!
Муки страшної, щоб пекло
Тряслося та мліло!»
— „Добре, сину, ножі будуть
На святеє діло.
Ходім з нами у Лйсянку [119])
Ножі гартувати!“
— «Ходім, ходім, отамане!
Батьку ти мій, брате
Мій єдиний! На край світа
Полечу, достану,

З пекла вирву, отамане . . .
На край світа, пане . . .
На край світа, та не найду,
Не найду Оксани!»
— „Може, й найдеш. А як тебе
Зовуть? Я не знаю."
— «Яремою.»
— „А прізвище?"
— «Прізвища немає!»
— „Хиба́ байстрюк? Без прізвища . . .?
Запиши, Миколо,
У реєстер[120])! Нехай буде . . .
Нехай буде Голий!
Так і пиши!"
— »Ні, погано!»
— „Ну, хиба́ Бідою?"
— «І це не так.»
— „Стривай лишень:
Пиши Галайдо́ю!"

Записано.
— „Ну, Галайдо́,
Поїдем гуляти!
Найдеш долю. А не найдеш . . .
Рушайте, хлоп'ята!"

І Яремі дали коня
Зайвого[121]) з обозу.
Усміхнувся на воронім,
Та й знову у сльози,

Виїхали за царину[122]), —
Палають Черкаси . . .
— „Чи всі, діти?"
— «Усі, батьку!»
— „Гайда!"
Простяглася
По діброві понад Дніпром
Козацька ватага.
А за ними кобзарь Волох
Переваги-ваги[123])
Шкандибає на конику,
Козакам співає:
«Гайдамаки, гайдамаки!
Залізняк гуляє.»

Поїхали. А Черкаси
Палають, палають.
Байдуже! Ніхто й не гляне!
Сміються та лають
Кляту шляхту; хто балака,
Хто кобзаря слуха.
А Залізняк попереду
Нашорошив уха,
Їде собі, люльку курить,
Нікому ні слова;
А за ним німий Ярема.
Зелена діброва,
І темний гай, і Дніпр дужий,
І високі гори,
Небо, зорі, добро, люде
І лютеє горе —
Все пропало, все! Нічого

Не знає, не бачить, —
Як убитий. Тяжко йому,
Тяжко, а не плаче.
Ні, не плаче: змія люта
Жадна́ випиває
Його сльози, давить душу,
Серце роздирає.

«Ой, ви сльози, дрібні сльози!
Ви зміете горе, —
Змийте його! Тяжко, нудно!
І синього моря,
І Дніпра, щоб вилить люте,
І Дніпра не стане!
Запапастить хиба́ душу?
Оксано, Оксано!
Де ти? Де ти? Подивися,
Моя ти єдина!
Подивися на Ярему!
Де ти? Може, гине;
Може, тяжко клене долю,
Клене, умірає,
Або в пана у кайданах
У склепу[121]) конає!
Може, згадує Ярему,
Згадує Вільшану;
Кличе його: ‚Серце моє,
Обніми Оксану!
Обніймемось, мій соколе,
На віки зомлієм,
Нехай Ляхи знущаються,
Не почуєм!' Віє,

Віє вітер зза Лиману[125]),
Гне тополю в полі,
І дівчина похилиться,
Куди гне недоля;
Посумує, пожуриться,
Забуде і, може . . .
У жупані сама пані,
А Лях . . . Боже, Боже!
Карай пеклом мою душу,
Вилий муки море,
Розбий кару надо мною!
Та не таким горем
Карай серце! Розірветься,
Розпадеться камінь!
Доле моя, серце моє!
Оксано, Оксано!
Де ти ділася, поділась?»

І хлинули сльози;
Дрібні-дрібні полилися.
Де вони взялися?

А Залізняк гайдамакам
Велить опинитися:
— „У ліс, хлопці! Вже світає,
І коні пристали;
Попасемо!"
І тихенько
У ліс і сховались.

VIII.

ГУ́ПАЛІВЩИНА[126]).

Зійшло сонце. Україна —
Де палала, тліла,
А де шляхта, запершися,
У будинках мліла.
Скрізь по селах шибениці:
Навішано трупу
Тілько старши́х, а так шляхта —
Купою на купі
На улицях, на розпуттях;
Собаки, ворони
Їдять шляхту, клюють очі,
Ніхто не боронить...
Та й нікому: осталися
Діти та собаки, —
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.

Отаке-то було лихо[127])
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо,
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти,
Жити б та брататься[128])!
Ні! Не вміли, не хотіли, —
Треба роз'єднаться!
Треба крови, брата крови,

Бо заздро, що в брата
Є в коморі і на дворі,
І весело в хаті!
«Уб'єм брата! Спалим хату!» —
Сказали, і сталось.
Все б, здається[120])! Ні, на кару
Сироти остались, —
В сльозах росли, та й виросли.
Замучені руки
Розвязались, і кров за кров,
І муки за муки!
Болить серце, як згадаєш:
Старих Слав'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, Єзуїти[130]).

Мандрували гайдамаки
Лісами, ярами,
А за ними і Галайда́
З дрібними сльозами.
Вже минули Воро́нівку,
Вербівку[131]), в Вільшану
Приїхали. — «Хиба́ спитать,
Спитать про Оксану?
Не спитаю, щоб не знали,
За що пропадаю.»
А тим часом гайдамаки
Й Вільшану минають.
Питається у хлопчика:
— «Що, титаря вбили?»
— „Ба ні, дядьку; батько казав,
Що його спалили

Оті Ляхи, що там лежать,
І Оксану вкрали;
А титаря на цвинтарі
Вчора поховали."

Не дослухав . . . «Неси, коню!»
І поводи кинув.
«Чом я вчора, поки не знав,
Вчора не загинув!
А сьогодні, коли й умру,
З домовини встану
Шукать тебе. Серце моє!
Оксано, Оксано!
Де ти?»

Замовк, зажурився,
Поїхав ходою.
Тяжко йому, сіромасі,
Боротись з нудьгою.
Догнав своїх. Боровиків
Вже хутір минають, —
Корчма тліє з стодолою,
А Лейби немає.
Усміхнувся мій Ярема,
Тяжко усміхнувся:
«Отут, отут позавчора
Перед Жидом гнувся,
А сьогодні! . . .»
Та й жаль стало,
Що лихо минуло.

Гайдамаки понад яром
З шляху повернули;

Наганяють пів-парубка:
Хлопець у свитині
Полатанній, у постолах,
На плечах торбина.
— „Гей, старченя[132])! Стрівай лишень!"
— «Я не старець, пане!
Я, як бачте, гайдамака».
— „Який же поганий!
Відкіля ти?"
— «З Керелівки»[133]).
— „А Бу́дища знаєш[134])?
І озеро коло Будищ?"
— «І озеро знаю —
Отам воно; оцим яром
Втрапите до його.»
— „Що, сьогодні Ляхів бачив?"
— «Ніде ні одного!
А вчора було багато, —
Вінки не святили[135]),
Не дали Ляхи прокляті.
За те їх і били!
І я, й батько святим ножем;
А мати не здужа,
А то й вона б . . .»
— „Добре, хлопче!
Ось на́ ж тобі, друже,
Сей дукачик, та не згуби!"
Узяв золотого[136]),
Подивився: — «Спасибі вам!»

— „Ну, хлопці, в дорогу!
Та чуєте? Без гомону!
Галайдо́, за мною!
В оцім яру є озеро
Й ліс попід горою,
А в лісі скарб. Як приїдем,
То щоб кругом стали,
Скажи хлопцям! Може, льохи
Стерегти осталась
Яка погань".
Приїхали,
Стали кругом ліса;
Дивляться: нема нікого.
— „Ту їх до-сто-біса!
Які груші уродили!
Збивайте, хлоп'ята!
Швидче, швидче! Отак, отак!"

І конфедерати
Посипалися додолу, —
Груші гнилобокі.
Позбивали, упорались;
Козакам півроку!
Найшли льохи, скарб забрали,
У Ляхів кишені
Потрусили, та й потягли
Карати мерзених
У Лисянку[137]).

IX.

БЕНКЕТ У ЛИСЯНЦІ.
(СТАРОСВІТСЬКИЙ БУДИНОК)

Смеркалося. Із Лисянки
Кругом засвітило;
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили, —
Страшно-страшно закурили!
І в пеклі не вміють
Отак курить! Гиляий Тікич
Кров'ю червоніє
Шляхецькою, жидівською;
А над ним палають
І хатина і будинок:
Мов доля карає
Вельможного й неможного[138]).
А серед базáру
Стоїть Гонта з Залізняком,
Кричать дітям: „Кари!
Кари Ляхам, щоб каялись!"
І діти карають.
Стогнуть, плачуть: один просить,
Другий проклинає;
Той молиться, сповідає
Гріхи перед братом,
Уже вбитим. Не милують, —
Карають завзяті.
Як смерть люта, не вважають

На літа, на вроду
Шляхтяночки й жидівочки —
Тече кров у воду.
Ні каліка, а-ні старий,
Ні мала дитина
Не остались, не вблагали
Лихої години, —
Всі поляглй, всі покотом;
Ні душі живої
Не осталось у Лйсянці.
А пожар удвос
Розгорівся, розпалався
До самої хмари.

А Галайда́, знай, гукає:
«Кари Ляхам, кари!»
Мов скажений, мертвих ріже,
Мертвих віша, па́лить.
«Дайте Ляха, дайте Жида!
Мало мені, мало!
Дайте Ляха, дайте крови
Наточить з поганих!
Крови море ... мало моря!
Оксано, Оксано!
Де ти?» — крикне й сховається
В полум'ї, в пожарі.
А тим часом гайдамаки
Столи здовж базару
Поставили, несуть страву,
Де що запопали,
Щоб за-світла повечерять.
«Гуляй!» загукали.

Вечеряють, а кругом їх
Пекло червоніє.
У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
І падають з ними.
— „Пийте, діти! Пийте, лийте!
З панами такими,
Може, ще раз зострінемось,
Ще раз погуляєм!"
І поставець одним духом
Залізняк черкас.
— „За прокляті ваші трупи,
За душі прокляті
Ще раз вип'ю. Пийте, діти!
Вип'єм, Гонто, брате!"
— «Постривай, я дожидаю,
Що Ляхи прокляті . . .»
Ярема встав:
— ««Які Ляхи?»» —
— «Ото бо завзятий!
Пий горілку, мій голубе!»
— „Які Ляхи, брате?" —
— «По тім боці, у будинку
Заперлись прокляті.»
— „Розвіємо!" — «Шкода муру:
Старосвітська штука!
А ще гірше, Богданові
Мурували руки!»
— „Богданові? Шкода, шкода
Гетьманської праці!" —
— «Я послав сказать проклятим,

Щоб видали Паца[139]):
Помилую! Не видадуть —
Порох засипáю . . .
Потайники[140]) вже зроблені . . .»
— „І Ляхи гуляють?
Лічать зорі[141])? Добре, брате!
А поки що буде,
Вип'єм чарку!"
— «Добре, вип'єм!
Пийте, добрі люде!
Та не дуже, бо ще, може,
Не кóнчили[142]) кари!»
— „Не кóнчили! . . . Пийте, бийте!
Грай, співай, кобзарю!
Не про дідів, бо незгірше
Й ми Ляхів караєм;
Не про лихо, бо ми його
Не знали й не знаєм, —
Веселої утни, старче,
Щоб земля ломилась,
Про вдовицю-молодицю,
Як вона журилась."

КОБЗАРЬ (грає й приспівує):

„Од села до села
Танці та музики:
Курку, яйця продала,
Куплю черевики!
Од села до села
Буду танцювати:

Ні корови, ні вола, —
Осталася хата.
Я оддам, я продам
Кумові хатину,
Я куплю, я зроблю
Яточку[143]) *під тином;*
Торгувать, шинкувать
Буду чарочками,
Танцювать та гулять
Таки з парубками.
Ох, ви, дітки мої,
Мої голуб'ята!
Не журіться, подивіться,
Як танцюс мати!
Сама в найми піду,
Діток в школу оддам,
А червоним черевичкам
Таки дам, таки дам!'

— „Добре! добре! Ну, до танців,
До танців, кобзарю!"[144])
Сліпий вшкварив.
Навприсядки
Пішли по базару.
Земля гнеться . . .
— „Ну-мо, Гонто!" —
— «Ну-м, брате Максиме,
Ушкваримо, мій голубе,
Поки не загинем!»

,Не дивуйтеся дівчата,
Що я обідрався;
Бо мій батько робив гладко,

То й я в його вдався.'
— „Добре, брате! Їй-же Богу!"
— «А ну ти, Максиме!»
— „Пострівай лиш!"

'*Отак чини, як я чиню:*
Люби дочку аби-чию,
Хоч попову,
Хоч дякову,
Хоч хорошу мужикову!'

Всі танцюють, а Галайда́
Не чує, не бачить;
Сидить собі кінець стола,
Тяжко-важко плаче,
Як дитина. Чого б, бачся?
В червоній жупані,
І золото, і слава є . . .
Та нема Оксани!
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати!
Один-один сиротою
Мусить пропадати!
А того, того й не знає,
Що його Оксана
По тім боці за Тікичем
В будинку з панами,
З тими самими Ляхами,
Що замордували
Її батька.

Недо́люди[145])!
Тепер заховались
За мурами, та дивитесь,

Як Жиди конають,
Брати ваші!
А Оксана
В вікно поглядає
На Лйсянку засвічену.
«Де-то мій Ярема?»
Сама думає. Не знає,
Що він коло неї,
У Лйсянці, — не в свитині,
В червоній жупані,
Сидить один та думає:
‚Де моя Оксана?
Де вона, моя голубка
Приборкана[146]), плаче?'
Тяжко йому!
А із яру
В киреї козачій
Хтось крадеться.
— „Хто ти такий?" —
Галайда́ питає.
— «Я посланець пана Гонти.
Нехай погуляє,
Я підожду.»
— „Ні, не діждеш,
Жидівська собако!"
— «Ховай Боже! Який я Жид?
Бачиш? Гайдамака!
Ось царицина копійка[147]),
Хиба́ ти не знаєш?»
— „Знаю, знаю!" — і свячений
З халяви виймає.
— „Признавайсь, проклятий Жиде:

Де моя Оксана?" —
Та й замахнувсь.
— «Ховай, Боже! . .
В будинку . . . з панами . . .
Вся в золоті . . .»
— „Виручай же!
Виручай, проклятий!"
— «Добре, добре . . . Які ж бо ви,
Яремо, завзяті[148])!
Іду зараз і виручу:
Гроші мур ламають[149]).
Скажу Ляхам: замісць Паца . . .»
— „Добре, добре! Знаю.
Іди швидче!"
— «Зараз, зараз!
Гонту забавляйте
З пів-упруга[150]), а там нехай!
Ідіть же, гуляйте! . . .
Куди везти?»
— „В Майда́нівку[151]).
В Майда́нівку, — чуєш?"
— «Чую, чую.»
І Галайда́
З Гонтою танцює.
А Залізняк бере кобзу:
— „Потанцюй, кобзарю!
Я заграю."
Навприсядки
Сліпий по базару
Оддирає постолами,
Додає словами:

‚На вгороді постирнак, постирнак;
Чи я ж тобі не козак, не козак?
Чи я ж тебе не люблю, не люблю?
Чи я ж тобі черевичків не куплю?
Куплю, куплю, чорнобрива,
Куплю, куплю того дива.
Буду, серце, ходить,
Буду, серце, любить.'

‚Ой гоп-гопака!
Полюбила козака,
Та рудого
Та старого, —
Лиха доля така!
Іди ж, доле, за журбою,
А ти, старий, за водою!
А я — так до шинку.
Вип'ю чарку, вип'ю другу,
Вип'ю третю на потугу[152]),
П'яту, шосту, та й кінець.
Пішла баба у танець,
А за нею горобець,
Викрутасом,
Вихилясом . . .
Молодець горобець!
Старий рудий бабу кличе,
А та йому дулю тиче:
«Оженився, сатано,
Заробляй же на пшоно!
Треба діток годувать,
Треба діток одягать,
А я буду добувать;

А ти, старий, не гріши,
Та в запічку колиши,
Та мовчи, не диши!»

„Як була я молодою преподобницею[153]),
Повісила хвартушину над віконницею;
Хто йде, не мине,
То кивне,
То моргне.
А я шовком вишиваю,
В кватирочку виглядаю:
Семени,
Івани!
Надівайте жупани,
Та ходімо погуляймо,
Та сядемо заспіваймо!

„Заганяйте квочку в бочку,
А курчата в вершу!
. . . . . .
. . . . . .

„І . . . гу!
Загнув батько дугу,
Тягне мати супоню[154]),
А ти зав'язки, доню!

— „Чи ще? Чи годі?"
— «Ще, ще!
Хоч погану! Самі ноги носять».

„Ой, сип сирівець[155])
Та криши опеньки!
Дід та баба,

Тай до ладу,
Обос раденькі.

,Ой, сип сирівець
Та криши петрушку!
. . . . . .
. . . . . .'

,Ой, сип сирівець
Та накриши хріну!
Як дід бабі . . .
. . . . . .'

,Ой, сип воду, воду
Та пошукай броду, броду! . . .'

— «Годі, годі!» — кричить Гонта:
— «Годі! Погасає.
Світла, діти! . . . А де Лейба!
Ще його немає?
Найти його та повісить!
Петелька свиняча!
Гайда, діти! Погасає
Каганець козачий!»
А Галайда: — „Отамане!
Погуляймо, батьку!
Дивись: горить; на базарі
І видко, і гладко.
Потанцюєм. Грай, кобзарю!"
— «Не хочу гуляти!
Огню, діти! Дьогтю, ключня!
Давайте гармати!
В потайники пустіть огонь!
Думають: жартую!»

Заревіли гайдамаки:
— „Добре, батьку! Чусм!"
Через греблю повалили,
Гукають, співають.
А Галаїда кричить: — „Батьку!
Стійте! Пропадаю!
Постріваїте, не вбиваїте:
Там моя Оксана!
Годиночку, батьки мої!
Я її достану!» —
— «Добре, добре! Залізняче,
Гукни, щоб палили!
Преподобиться[156]) з Ляхами . . .
А ти, спзокрилий,
Найдеш пишу!»
Оглянувся. —
Галаїди немає.

Ревуть гори, і будинок
З Ляхами гуляє
Коло хмари. Що осталось, —
Пеклом запалало . . .
— „Де Галаїда?" — Максим
кличе.
І сліду не стало.

Поки хлоп'ята танцювали,
Ярема з Лейбою прокрались
Аж у будинок, в самий льох;
Оксану вихопив чуть жи́ву
Ярема з льоху, та й полинув
У Лебедин . . .[157])

X.

ЛЕБЕДИНІ.

— „Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю!
Батька Ляхи замучили,
А мене — боюся,
Боюсь згадать, моя сиза! —
Узяли з собою.
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла . . .
Ох, як би я знала,
Що побачу його ще раз,
Що обніму знову, —
Вдвоє, втрое б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила?
Може, Бог за те й карає,
Що я полюбила, —
Полюбила стан високий
І карії очі,
Полюбила, як уміла,
Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька
Молилась в неволі,
Ні, бабусю, а за його,

За милого долю.
Караї, Боже! Твою правду
Я витерпіть мушу.
Страшно сказать: я думала
Занапастить душу.
Як би не він, — може б . . . може,
І занапастила.
Тяжко було! Я думала:
‚О, Боже мій милий!
Він сирота, — хто без мене
Його привітає?
Хто про долю, про недолю,
Як я, розпитає?
Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
Добре слово скаже?'
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:
‚Я сирота, без матері,
Без батька осталась,
І він один на всім світі
Мене вірно любить;
А почує, що я вбилась,
То й себе погубить.'
Так я думала, молилась,
Ждала, виглядала:
Нема його, не прибуде! —
Одна я осталась . . ."

Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,

Зажурилась.
— „Бабусенько!
Скажи мені: де я?"

— «В Лебедині, моя пташко!
Не вставай, ти хвора.»

— „В Лебедині? Чи давно я?"

— «Ба ні, — позавчора».

— „Позавчора? . . . Стріваї, стріваї! . . .
Пожар над водою . . .
Жид, будинок, Майда́нівка . . .
Зовуть Галайдою . . ."

— «Галайдою Яремою
Себе називає
Той, що привіз.»
— „Де він, де він?
Тепер же я знаю! . . ."

— «Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою.»

— „Через тиждень?
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася
Лихая година!
Той Галайда́ — мій Ярема! . . .
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила: кати Ляхи
Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайду́.

Знають вони, знають,
Хто такий і відкіля́ він,
І кого шукає!
Мене шукав, мене найшов,
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як ве́село на світі,
Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько? . . .
Ще три дні осталось.
Ох, як довго! . . .
‚*Загрібай, мамо, жар, жар,*
Буде тобі дочки жаль, жаль . . .'
Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,
Чи весело?"

— «Я тобою,
Пташко, веселюся.»

— „А чом же ти не співаєш?"

— «Я вже одспівала . . .
Піду, дзвонять до вечерні.»

Оксана осталась;
Пожурилась, усміхнулась,
Пала на коліна
І молиться за Ярему
Щиро, як дитина.

Через тиждень в Лебедині
У церкві співали:

«Ісаія ликуй!» Вранці
Ярему вінчали;
А ввечері мій Ярема
[От хлопець звичайнийї![158])],
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану:
Ляхів кончá. З Залізняком
Весілля справляє,
В Уманщині, на пожарах.
Вона виглядає;
Виглядає, чи не їде
З боярами в гості —
Перевезти із келії
В хату на помості[159]).

Не журися, сподівайся
Та Богу молися!
А мені тепер на Умань
Треба подивиться.

XI.

ГОНТА В УМАНІ[160]).

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи:
«Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі!»

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах плачуть голі діти:
Батьків немає.
Шелестить
Пожовкле листя по діброві,
Гуляють хмари, сонце спить;
Ніде не чуть людської мови;
Звір тілько виє, їде в село,
Де чує трупи.
Не ховали, —
Вовків Ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі.

Не спинила хуртовина
Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала її весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,

Барвінком покрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зострічають . . .
Раї та й годі! А для кого?
Для людей . . . А люде?
Не хотять на його й глянуть,
А глянуть — огудять.
Треба кров'ю домалювать,
Освітить пожаром;
Сонця мало, рясту мало
І багато хмари.
Пекла мало! . . . Люде, люде!
Коли-то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люде[161])!

Не спинила весна крови[162]),
Ні злости людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм —
Так було і в Трої[163]),
Так і буде.

Гайдамаки
Гуляють, карають;
Де проїдуть — земля горить,
Кров'ю підпливає.
Придбав Максим собі сина
На всю Україну;
Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.

Максим ріже, а Ярема
Не ріже — лютує:
З ножем в руках, на пожарах
І днює й ночує.
Не милує, не минає
Ніде ні одного, —
За титаря Ляхам платить,
За батька святого,
За Оксану . . . та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізняк: — „Гуляй, сину!
Поки доля встане,
Погуляєм!"
Погуляли:
Купою на купі
Од Київа до Умані[104])
Лягли Ляхи трупом.

Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
О-півночі; до схід сонця
Умань затопили.
Затопили, закричали:
«Карай Ляха знову!»
Покотились по базару
Кінні «narodowi»[105]);
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Ґвалт і галас.
На базарі,
Як посеред моря
Крівавого, стоїть Гонта

З Максимом завзятим.
Кричать удвох: — «Добре, діти!
Отак їх проклятих!»

Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза-єзуїта
І двох хлопців.
«,Гонто, Гонто!
Оце твої діти!
Ти нас ріжеш — заріж і їх:
Вони католи́ки!
Чого ж ти став? Чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх; бо виростуть,
То тебе заріжуть!»' . . .

— «Убийте пса! А собачат
Своєю[166]) заріжу.
Клич громаду! Признавайтесь!
Що́ ви? Католи́ки?»

— „Католики, бо нас мати" . . .
— «Боже мій великий!
Мовчіть, мовчіть! Знаю, знаю!»
Зібралась громада.

— «Мої діти — католи́ки . . .
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору —
Панове громадо!
Я присягав, брав свячений —
Різать католи́ка . . .
Сини мої, сини мої!

Чом ви не великі?
Чом ви Ляха не ріжете?» . . .

— „Будем різать, тату!"

— «Не будете! Не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католиками!
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга!»
Махнув ножем —
І дітей немає!
Попадали зарізані.
— „Тату!" — белькотали:
— „Тату, тату! Ми не Ляхи!
Ми . . ." та й замовчали.

— ««Поховать хиба?»»

— «Не треба!
Вони католики . . .
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матірь не вбили,
Ту прокляту католичку,

Що вас породила[167])?...
Ходім, брате!»

Взяв Максима;
Пішли здовж базару,
І обидва закричали:
«Кари Ляхам, кари!»
І карали.
Страшно-страшно
Умань запалала;
Ні в будинку, ні в костьолі,
Ніде не осталось, —
Всі полягли.
Того лиха
Не було ніколи,
Що в Умані робилося!
Базиліян[168]) школу,
Де учились Гонти діти,
Сам Гонта руйнує:
«Ти поїла моїх діток!»
Гукає, лютує:
«Ти поїла невеликих,
Добру не навчила...
Валіть стіни!»

Гайдамаки
Стіни розвалили;
Розвалили, об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.

До самої ночі Ляхів мордували;
Душі не осталось. А Гонта кричить:
«Де ви, людоїди? Де ви поховались?
Ззіли моїх діток — тяжко мені жить!
Тяжко мені плакать, ні з ким говорить!
Сини мої любі, мої чорноброві!
Де ви поховались? Крови мені, крови!
Шляхецької крови, бо хочеться пить,
Хочеться дивитись, як вона чорніє,
Хочеться напитись! Чом вітер не віє,
Ляхів не навіє[109])? Тяжко мені жить,
Тяжко мені плакать! Праведнії зорі!
Сховайтесь за хмару, — я вас не займав,
Я дітей зарізав! . . . Горе мені, горе!
Де я прихилюся?»

Так Гонта кричав,
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи;
Де що запопали, страви нанесли
І сіли вечерять. Останняя кара,
Остання вечеря!

— „Гуляйте, сини!
Пийте, поки п'ється! Бийте, поки б'ється!"
Залізняк гукав: „А ну, навісній,
Ушкварь нам щонебудь, нехай земля гнеться,
Нехай погуляють мої козаки!"

І кобзарь ушкварив:

‚А мій батько орандарь,
Чоботарь;
Моя мати пряха
Та сваха;

Брати мої, соколи,
Привели
І корову із діброви,
І намиста нанесли.

А я собі Христя
В намисті;
А на лиштві листя
Та листя,
І чоботи і підкови.
Вийду вранці до корови, —
Я корову напою,
Подою,
З парубками постою,
Постою.'

,Ой, гоп по вечері!
Замикайте, діти, двері!
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!'

Всі гуляють. А де ж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п'є з козаками?
Чому не співає?
Нема його: тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи!

А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
Став, розрива купу

Ляхів мертвих, шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа́,
Криється в пожарі
За костьолом.

Хто ж це такий?

Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх,
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховав,
І як Гонта плаче.

Виніс в поле, геть од шляху;
Свячений виймав,
І свяченим копа́ яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить;
Неначе сплять одягнені.
Чого ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде,
Або скарб ховає?

Аж труситься.
Із Умані
Де-де чуть — гукають
Товариші гайдамаки.
Гонта мов не чує, —
Синам хату серед степу
Глибоку будує,
Таї збудував . . .
Бере синів,
Кладе в темну хату
Й не дивиться, ніби чує:
«Ми не Ляхи, тату!»
Поклав обох; із кишені
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі.
Розкрив, ще раз подивився . . .
Тяжко-важко плаче:
— «Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Подивіться! Ви за неї —
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?
Доле моя, доле!
Доле моя нещаслива,
Що ти наробила?
На що мені дітей дала?
Чом мене не вбила?

Нехай вони б поховали,
А то я ховаю!»

Поцілував, перехрестив,
Покрив, засипав:
— «Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
Сука-мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть Бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий!
Простіть, сини! Я прощаю,
Що ви католи́ки.»

Зрівняв землю, покрив дерном[170]),
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
— «Спочивайте, виглядайте —
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде!
І мене вб'ють . . . коли б швидче!
Та хто поховає?
Гайдамаки! . . . Піду ще раз,
Ще раз погуляю!»

Пішов Гонта, похилившись;
Іде, спотикнеться.
Пожар світить, Гонта гляне, —
Гляне — усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався,
Утер очі . . . тілько мріє
В диму, та її сховався.

XII.

ЕПІЛОГ[117]).

Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в рядинні, я колись блукав
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізняк, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, малими ногами
Ходив я та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили.
Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло, —
Молодеє лихо! Як би ти вернулось —
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю . . .
Дідусь ще гуляє[172]), а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши Мінею[173]),
По чарці з сусідом випивши тією[174]),
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщи́ну[175]), як колись бувало,
Як Залізняк, Гонта Ляхів покарав . . .
Столітніï очі, як зорі, сія́ли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як Ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли,
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакать.

І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її унукам тепер розказав!

Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання[176]) розказую,
Без книжньої справи[177]).
Так дід колись розказував,
— Нехай здоров буде! —
А я за ним... Не знав старий,
Що письменні люде
Ті речі прочитають.
Вибачай, дідусю, —
Нехай лають!
А я поки
До своїх вернуся,
Та доведу вже до краю,
Доведу, — спочину,
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами, —
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли: —
Трохи не рік шляхецькою[178])
Кров'ю напували

Україну, та її замовкли:
Ножі пощербили[179]).
Нема Гонти, нема йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки[180]),
І нікому помолитись,
Нікому заплакать!
Один тілько брат названий[181])
Остався на всім світі;
Та й той — почув, що так страшно
Пекельнії діти
Його брата замучили, —
Залізняк заплакав
Вперше зроду; сльози не втер,
Умер неборака.
Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила[182]):
Така його доля!
Сумно-сумно гайдамаки
Залізную силу
Поховали, насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися[183]).
Один тілько мій Ярема
На кий похилився,
Стояв довго: — «Спочинь, батьку,
На чужому полі!
Бо на своїм нема місця, —
Нема місця, волі[184]) . . .

Спи козаче, душе щира!
Хтонебудь згадає.»

Пішов степом сіромаха,
Сльози утирає.
Довго-довго оглядався,
Та й не видко стало;
Одна чорна серед степу
Могила осталась.

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали[185]).
Що муснм робити?
Нема правди, не виросла, —
Кривда повивас[186]) . . .
Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать[187]). Така й досі
Осталася слава[188]).
А тим часом стародавню
Січ розруйнували:
Хто на Кубань, хто за Дунай[189]);
Тілько і остались,
Що пороги серед степу,
Ревуть, завивають:
«Поховали дітей наших,
І нас розривають!»
Ревуть собі і ревтимуть, —
Їх люде минули;

А Україна — на віки,
На віки заснула.

З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чуть плачу, ні гармати,
Тільки вітер віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехай мовчить:
Така Божа воля[100])!

Тільки часом увечері,
Понад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи, співають:

„А в нашого Галайди
Хата на помості!
Грай, море! Добре, море!
Добре буде, Галайда!"

ПЕРЕДМОВА.

По мові передмова, — можна б і без неї. Так ось бачте що: все, що я бачив надрукованого (тільки бачив, а прочитав дуже небагато), всюди є передслово, а в мене нема. Як би я не друкував своїх «Гайдамаків», то воно б не треба й передмови, а коли вже пускаю в люде, то треба й з чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали: «От який! Хиба діди та батьки дурніщі були, що не пускали в люде навіть граматки без предисловія!» Так, далебі, так, вибачайте! Треба предисловія. Так як же його скомпонувать, щоб, знаєте, не було і кривди, не було і правди, а так, як усі предисловія компонуються? Хоч убий, не вмію: треба б хвалить, так сором, а гудить не хочеться.

Начнем же убо начало книги сице. Весело подивиться на старого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспівас думу про те, що давно діялось, як боролися Ляхи з Козаками. Весело, а все-таки скажеш: «Слава Богу, що минуло!» А надто, як згадаш, що ми одної матері діти, що всі ми — Слав'яни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами, нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, неroз-

межованою останеться на віки од моря й до моря слав'янська земля!

Про те, що діялось на Україні 1768. року, розказую так, як чув од старих людей: надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда в-половину видуманий, а смерть вільшанського титаря — правдива, бо ще в люде, которі його знали. Гонта й Залізняк, отамани того крівавого діла, можсе, виведені в мене не так, як вони були, — за се не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувать щонебудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скажсе: «Коли старі люде брешуть, то й я з ними».

ПАНОВЕ СУБСКРІБЕНТИ![191])

«Бачимо, бачимо, що одурив, та ще хоче й одбрехаться!» Отак Ви вслух подумаєте, як прочитаєте мої «Гайдамаки».

Панове-Громадо! Далебі не брешу. Ось бачите що!

Я думав, і дуже хотілось мені надрюкувать Ваші козацькі імена рядочком гарненько; уже було й найшлось їх десятків зо два, зо три. Слухаю — виходить різномова; один каже: «треба!», другий каже: «не треба!», третій нічого не каже.

Я думав: що тут робить на світі? Взяв та й проциндрив гарненько ті гроші, що треба було заплатить за аркуш надрюкованого паперу, а до Вас і ну писать оцю цидулу! Все б то не нічого! Чого не трапляється на віку? Все бував, як на довгій ниві. Та ось лихо мені на безголов'я! Єсть ще й такі панічі, що соромились свою благородну фамілію *(Кирпа-Гнучкошивенко-въ)* і надрюкувать у мужицькій книжці! Далебі правда!

Т. Шевченко.

ПРИМІТКИ.

[1]) Василь Іванович Григорович, Українець ізроду, був секретарем Академії Мистецтв у Петербурзі тоді, як там учився Шевченко малювати. Він займався долею поета, помагав йому з кріпацтва визволитися (12. квітня 1838. р.) — і за те Шевченко присвятив йому «Гайдамаки». Річ у тому, що «Кобзаря» з 1840. р. московські вчені (критики) приняли дуже неприхильно за те, що він був по-українськи написаний, і накинулися мокрим рядном та лайкою на Шевченка. То поет вибрав собі відому в учених колах людину, Григоровича, щоб увела «Гайдамаків» «між люде». Цього Григоровича змішують нераз із московським письменником Віктором Ів. Ґрігоровічем (Москалем, родом із Симбірська) — але це невірно.

[2]) місяць, на нього кажуть, що він білолиций

[3]) Вавилон — у давню давнину дуже велике, славне та багате місто в Азії, відоме з Біблії (там у неволі Жиди мучились). У цьому місті вавилонські царі насадили дуже гарні сади; про них казали, що це — сьоме чудо світа.

[4]) Ті діти — поема «Гайдамаки», які вилилися, вродилися в Шевченка з живої душі, а заховати (похоронити), щоб ніхто не бачив їх — гріх; вони ж живі, бо з живої душі зродили ся, а живе в могилу класти не годиться.

[5]) дурні, негодящі, пусті

[6]) Инакшими словами: треба, щоб хто згадав її на світі (наказ. спосіб для 3. ос. одн.)

[7]) душа Шевченка

[8]) Це поетична скромність; молоді письменники, що ставлять перші кроки в письменстві, звичайно так висловлюються про свої твори.

[9]) Оці письменні, друковані — то московські критики, які неприхильно привітали Шевченкового «Кобзаря» з 1840. р.

[10]) То так Шевченко глузує собі з московських критиків, які з великим насміхом приняли Шевченкового «Кобзаря» з 1840. р. за українську мову в ньому та за його зміст: на вас — на «Гайдамаків».

[11]) По-нашому, себто, по-московському; батько — той, що їх творив (автор).

[12]) Мертвими словами, себто, українськими словами, якими по книжках не писали та якими пани не балакали; через те казали, що українська мова вже мертва

[13]) А то ж була звичка в Московщині в книжках писати не про селян у постолах, а про закоханих панянок, про сальони, про військових — як далі сам Шевченко каже про це з насміхом, див. пом. 16.

[14]) Нема, мовляв, уже України — кажуть ті критики.

[15]) Старці — це українські кобзарі; народ скрізь думає собі, що талант співати дає кобзарям Бог, через те зве їх іще божими старцями (стор. 52, 55.).

[16]) От що любили тоді читати, от що хотіли, щоб їм письменники писали — про панянок, горнишних (покоївок), про військових (султан = частина військової одежі), про панські покої з паркетами, про коней; хто про це писав, мав славу та ще гроші.

[17]) Скутара — передмістя Царгорода (Костянтинополя), столиці Туреччини; аж туди допливали своїми човнами козаки. По синьому — по морі.

[18]) Додати в думці: танцюють; Хортиця — острів на Дніпрі, проти м. Олександрівська; на ньому, кажуть, була найстарша Січ.

[19]) Метелиця — дуже дрібний танець, гопак — розгульнистий, широкий.

[20]) Так уже раз у 1840. р. сказав Шевченко у «Кобзарі» — пор. «Думи мої»; там каже він:

Одну сльозу з очей карих,
І пан над панами!

[21]) Це стара форма дієслова = сидячи; Шевченко пише ще: стоя, лежа й т. д.

[22]) Це на те патякав Шевченко, що його ще не знають добре за поета.

[23]) Так учили колись по школах дяки: складати слова з церковно-слав'янського букваря (тма, мна); оксія — це над церковними буквами такі значки.

[24]) Той щирий батько, що «не дав Шевченкові погибати на чужині», що «не одцурався» українського слова, любить козацьку славу — це Григорович, якому Шевченко присвятив поему, пор. пом. 1.

[25]) Дума правди — це ті думи (епічні, оповідні твори), що правдиво, як було, розповідають про минуле України; їх співали старці-кобзарі.

[26]) Тяжко-важко людині нудити світом, як вона не знає, за що нудить.

[27]) Інтродукція — латинське слово, значить стілько, що наше: ввід.

[28]) Шляхеччина — це Польща, в якій панувала шляхта; вона воювала з Москвою, Татарами, Туреччиною, Німеччиною.

[29]) Стефан Батори, польський король (1576—1586), родом зі Семигорода; за його часів стало вперше чути про козаків, через те й довго думали, що то він дав початок козацькій організації. Ян Собіеські — теж польський король (1674 до 1699). Тільки ж історія каже, що ці два королі не дуже то приборкували шляхту — бо на те в них ніякої сили не було. Королі в Польщі ніякого значіння не мали — «панували мовчки», як каже поет, а все робила, що хотіла, шляхта.

[30]) Поляки запрохали були на польський трон аж із Франції короля, та він не видержав того неладу і втік нишком із Польщі (1573); звався цей король Генрих і був із королівського французького роду Вальоа.

[31]) Niepozwalam — по-нашому: не дозволяю (по-латинському вето: як хтось проти чогось протестує, коли думає, що його правда). Річ у тому, що в Польщі від р. 1589. був такий закон, що всі ухвали мусять переходити одноголосно, і досить було одному невдоволеному шляхтичеві гукнути: «niepozwalam»

— і з усіх нарад нічого не виходило. Давніще то шляхта не зловживала цього свойого права. А ось від 1652. р., як за намовою маґната (гл. нижче) Радзівіла шляхтич Сіцінські зірвав сейм, то до 1764. р. з 55 сеймів тільки 7 дійшло до кінця, а 48 позривали шляхтичі своїм niepozwalam. І не тільки на сеймі в Варшаві (де радили над справами цілої держави), але й на повітових сеймах, т. зв. сеймиках (там радили над дрібніщими справами) — ще від 1666. р. — шляхта воювала своїм ветом. Через те й сейми й сеймики були все дуже бурливі — «ревіли», як каже Шевченко.

[32]) Маґнати — це великі пани, багата, вельможна шляхта, а ще була дрібна, яку так попросту і звали шляхтою; ці маґнати власне були необмежені пани в Польщі, держали собі власне військо, вдержували на своїх дворах безліч дрібної шляхти, годували її, і та шляхта опісля на сеймі, чи де, держала руку своїх панів та «репетувала», як цього їм було на що треба. Оці маґнати й робили в Польщі, що хотіли.

[33]) Станіслав Авґуст Понятовскі був останній польський король (1764—1795), за якого й розібрали Польщу між себе сусіди: Прусія, Австрія й Росія (із наших земель, що належали до Польщі, частину забрала Австрія — Галичину, решта дісталася Росії — ціле Правобережжя). То правда, що Понятовскі був собі жвавий, меткий, але ж тільки жвавий панич, та не король.

Поки не в Варшаві запанував ... — ясніше: поки в Варшаві не запанував Понятовський.

[34]) Понятовскі вніс у році 1766., на сейм проповицію скасувати «niepozwalam» але ж вона не перейшла, бо їй спротивився московський посол Рєпін. Річ у тому, що сусіди добре знали, від чого Польщі буде смерть, і ось 1764. р. Прусія з Москвою зробили таку умову, щоб ніяких переміи у державному ладі Польщі не допустити. Шляхта була рада, що не скасовано «niepozwalam», а неалюбила короля за те, що він ішов на руку Москалям.

[35]) Тут би додати собі в думці: був би, може, в Польщі лад.

[36]) *Энциклопедическій лексиконъ, томъ 5: Барская конфедерація і «Historja królewstwa Polskiego, G. S. Bandtke, Tom 2». Т. Ш.*

Конфедерація — латинське слово, по-нашому стілько, що спілка. Як у Польщі не було вже ніякого ладу, не було державної сили нічого зробити, то збірався собі гурт шляхти, яка заступала якусь політичну думку, і створював собі таку спілку, конфедерацію, щоб ту думку боронити і зі зброєю в руках. Таких конфедерацій було багато, та ось найважніщі з них — це радомська та барська, які зав'язалися саме в тому часі, як іде це оповідання (ще була славна конфедерація торговицька, що її склали невдоволені з переміни шляхецького ладу пани в 1792. р.). То було так. У Польщі, крім католиків, ніяких прав ніхто не мав. Москва ж іздавна вже бралася ніби-то боронити православних, щоб таким чином мати право мішатися до внутрішніх справ Польщі. От і московський посол у Польщі, Репін, старався вплинути на короля Понятовского, щоб він перепер у сеймі зрівняння католиків із некатоликами (вони звались дисиденти). Як король одмовився, то Репін найшов собі прихильників між шляхтою, почав її підбурювати проти короля, що він, мовляв, хоче знищити всі шляхецькі привілеї, і ось ця шляхта склала собі в Радомі, в Польщі, конфедерацію (1767), проголосила всі права для некатоликів, цю свою ухвалу переперла на сеймі, і король на неї згодився. Тоді невдоволені нею деякі шляхтичі, між иншим, коренцький староста Юзеф Пулавскі, з'їхалися на Поділля, до Бару, й тута склали собі иншу конфедерацію (1768). Барські конфедерати поклали собі за мету боронити самостійности Польщі перед Москвою, давніх шляхецьких прав і проголосили війну королеві, що тягнув ніби руку Москви. Але ж московські війська, що стояли в Польщі під проводом Кречетнікова, щоб боронити радомських конфедератів, і польські коро-

лівські під Браніцким, пішли на Бар, узяли місто, й конфедератів барських виперли на Молдавію, що тоді була під Туреччиною. Туреччина взяла їх ув оборону й навіть проголосила війну Росії (Франція теж помагала їм, посилала зброю, офіцерів і т. д.). Із Молдавії барські конфедерати перенеслися до Австрії, до містечка Бяла, і тут на чолі їх станув, між иншими, й Міхал Ян Пац (у Барі його не було — як це пише Шевченко). Конфедерати ці виступали зовсім як держава, і навіть (1770) проголосили, що Понятовскі не король їм більше. Та через незгоди між провідниками — ця конфедерація зіслизла потім зовсім.

Через те, що барські конфедерати грошей не мали, що в них харчева справа була неналагоджена, і що загалом у них ладу не було, то вони розходились по Україні — бо ж там ішла домашня (горожанська) війна — і давай руйнувати та грабити невинних людей.

Сто конфедерацій, звичайно, не було (хиба що рахувати дрібненькі по поодиноких воєводствах — Польща ж була поділена на воєводства), але ж поет так каже вмисне, щоб ізмалювати ціле те безладдя, що панувало в Польщі тоді, як ізчинилося велике гайдамацьке повстання.

[37]) В Молдавію пішли конфедерати пізніще, як їх виперли московські війська; по Молдаванах — ніби по людях, що жили в Молдавії.

[38]) Тут уживається слово «Україна» в вузчому значінні — а саме: Київщина, так як у вірші: «Сон» (Гори мої високії), де кажеться: „із неї (Виблої могили) видно Україну (Київщину) і всю Гетьманщину (Полтавщину) кругом". Так і досі Поляки тільки на Київщину кажуть: Україна.

[39]) Жиди арендували в панів корчми й вислуговувалися панам, бо були від них залежні. От через те ненависть селян і зверталась у першу чергу на Жидів.

[40]) Герш-ту — це жидівські слова (hörst du — нім.), значать: чи чуєш?

[41]) *Вільшана або Ольшана, містечко Київської губернії, Звенигородського повіту; між Звенигородкою й Віль-*

шаною по старому шляху — Боровиків хутір і корчма, де б то Ярема Байстрюк, а потім Галайда, був у Жида наймитом (Од старих людей). Т. III.

[42]) Її мості, себто: її милості, слова, які прикладалися в нас до великих панів; єго мость (його милість) — пан, її мость (її милість) — паня.

[43]) Від цього місця до слів «Жидюга дріжить» — поет підбігає від оповідання [це з-грецька зветься, як відомо, епізод]. Шевченкові, живій людині, з чуттям, ліричному поетові, важко було додержати того спокою, який потрібний для оповідання, до епічної поезії, й він рад був поділитися зі своїми думками та поглядами з читачем (він так пише, неначе б розмовляв із читачем).

[44]) Мості-пане — милостивий пане

[45]) Лжеш — польське слово, те, що наше: брешеш

[46]) Літанія — це благально-похвальна католицька відправа, щось як у нас акафист. Ксьондза вихвалює святого, а вірні цілим миром прохають, щоб він чи змилувався, чи вислухав їх.

[47]) Поставець — посудина, з якої п'ють.

[48]) Це національний польський гимн (Jeszcze Polska nie zginęła = Іще Польща не згинула), т'але ж він повстав пізніше, в 90. роках XVIII. ст., як польський ґенерал Домбровскі водив польські леґіони по чужих краях; тоді Польщі вже так як би й не було.

[49]) Шмигляє — швидко бігає

[50]) Краков'як, мазур — польські танці; вальс — німецький.

[51]) *Неунітів Ляхи називали схизматами. Т. III.*

Схизма (грецьке слово) — по-нашому розкол, що то ніби православні відкололись од одної церкви, католицької, як це розуміють католики; виходить, що по-їхньому всі православні — схизмати. А православних конфедерати не любили, вони тягли за уніятів руку. [Уніяти — од слова «унія», себто, злука з католицькою церквою, яку проголошено в Бересті 1596. р. Польський уряд думав таким чином приєднати собі ввесь український народ, щоб потім того легче його

сполячити. Але як опісля, як виявилося, що уніяти Поляками не поробились, польський уряд почав і на уніятів так дивитися, як і на православних. Там, де Поляки мали більше сили, унія залишилася й досі, через то між Українцями й досі налічується до чотирі з-половиною міліони уніятів (в західній Україні — в Галичині, та ще тій частині, що колись належала до Угорщини, де поробили Українців уніятами Мадяри). Найбільша ріжниця та, що уніяти визнають пану римського головою церкви, як усі католики. А так, то богослуження в уніятів таке ж, як у православних. Боровся народ із унією не через догмати, але через те, що унія вчинила в церкві громадський виборний лад, якого унія не давала. А що ще й польський уряд задля своєї мети накидав унію народові, то вона стала йому більш ненависна, ніж католицтво.]

[52]) Замість «Хвай Боже»; деінде (на Лівобережжі) кажуть: боронь Боже, сохрани Боже, храпь Боже!

[53]) Це натяк на великий погром православних у році 1766. р, який учинили Поляки враз із уніятами, див. стор. 126, пом. 67.

[54]) Курчика — під носом бурмоче, співає.

[55]) Ще, як ми живемо, Польща не вмерла (слова національного поль. гимна).

[56]) Титарь — церковний староста; в Галичині звуть його «старшим братом»; на Буковині — це найстарший із епітропів (церковних братів).

[57]) Про свячений ніж див. V. частину «Гайдамаків»: Свято в Чигирині, стор. 47; Чигирин — містечко над Тясмином у Київщині, колишня столиця України за гетьманів, від Богдана Хмельницького до Дорошенка (1648—1676), пор. початок уступа «Свято в Чигирині»: благочинний у своїй промові до гайдамаків (стор. 58) зве Чигирин «святим».

[58]) Це слово потрохи забувається, означає: стілець, крісло.

[59]) Ото так собі в'являли гайдамаки, що житимуть, як Поляків переможуть та з України повиганяють.

А оте, що йде далі аж до слів: «А тимчасом світить» . . . до оповідання не дуже належить, це епізод.

[60]) *Про конфедератів так розказують люде, котрі їх бачили; і не диво, бо то була все шляхта, з ноногет без дисципліни; робить не хочеться, а їсти треба. Т. Ш.*

[61]) Понесла, себто: завагоніла.

[62]) Хоч — хочеш (скороч.).

[63]) На палійгач кажуть на заході України: воловід; присок — гаряча зола з вогнем

[64]) Закатай — забивай.

[65]) Подекуди кажуть іще «хрестом падати, хрéстом лежати», бо ж крúж (польське слово) значить те ж саме, що хрест.

[66]) Семерин Наливайко був із кінцем XVI. в. начальником ватаги невдоволених людей, які робили повстання проти панів на Волині, Поділлі, Поліссі й Білорусі. Як польський уряд післав проти нього військо (1596), то він ізлучився зі старшим запорозьких козаків, Григорієм Лободою, — але їх обох Поляки побили коло Лубень і скарали на горло. Про Наливайка народ поскладав багацько оповідань, у яких кажеться про нього як про гетьмана, що за волю України потерпів велику муку. Оповідання ці пішли з того, що начальник польських військ, Жолкєвські, поборовши Наливайка, вчинив над ним і над його військом дику розправу: всіх казав вирізати, Наливайка продержав цілий рік у тюрмі, раз-у-раз казав брати на муки, й, нарешті, йому стято голову й тіло почетвертовано. Потім народ ісклав собі переказ, що його спалили живим у мідному бику.

[67]) *Анахронізм — титаря Ляхи замучили зімою, а не літом. Т. Ш.* — Тут поет помилився щодо місця, бо титаря Данила Кушніра замучили не в Вільшанці, а у Мліїві, та не в 1768. р., а в 1766. р. Щодо всіх цих мук, то воно так таки й було, тільки Кушніра мучено ще більшими муками (живому спалено руки, обмотавши клоччям та смолою, відрубано голову і прибито на палю на очах народу); а замучено його за те, що сховав церковну дарогосицю в наказу гро-

мади, яка не хотіла прийняти до своєї церкви уніятського попа. Тоді були великі переслідування православної віри на Україні. Польський уряд саме 1766. р. взявся було враз із уніятами жорстокими засобами навертати православних на унію; в Вільшані була тоді окрема духовно-уніятська комісія, що за допомогою польського війська люто розправлялася з православними. Шевченко хотів було пізніще скрізь переправити Вільшану на Мліїв, але воно якось не вийшло, то так і лишилася Вільшана.

[68]) Зрозуміліще буде так: ви б не пізнали убогих руїн козацької слави, себто, що з колишнього славного Чигирина лишилося.

[69]) Ясновельможний — казали в нас на гетьмана, як ось Москалі на свойого царя казали: «його величество».

[70]) Тут додати в думці: їх слава, вчинки, що їх довершували козаки.

[71]) розуміється — вороги, московський уряд, який старався вбити в нашого народу всякі згадки про наше минуле, щоб нам не заманулося колись за своїм упімнутися; за те ж бували люті кари.

[72]) Який тепер, Чигирин, про це пише Шевченко в поемі «Чигирин», а власне: брудний, «повитий Жидовою».

[73]) Хоч у гайдамацьких рухах було багацько розбишацького, то народ усе вважав гайдамаків своїми оборонцями, і війну зі шляхецькими порядками, що їх Поляки скрізь утверджували, та з унією, яку їм накидували, вважали святою. Тільки ж це не історично, що повстання почалося 1. серпня (під Маковія); воно почалося швидче, в червні, бо 8. липня 1768. р. Залізняк сидів уже в київо-печерській кріпости.

[74]) На заході України кажуть на кажана — лилик.

[75]) Тясмин — притока Дніпра з правого боку, перепливає чигиринський і черкаський повіти в Київщині.

[76]) *Себто, вози з ножами. Гайдамаки вірили, що се був гостинець щедрої пані цариці Катерини II. Т. Ш.* — У тому часі ходило дуже багацько чуток про те, що московські царі раді помагати повстанцям одбитися

зпід Польщі. От іще в 1734. р. старшина придворних козаків кн. Любомірского, Верлан, пустив між народ вістку, що царица Ганна прислала указ, щоб усі люде повставали, вбивали Ляхів та Жидів та робилися козаками. А ось у 1768. р. підроблювано ріжні «золоті грамоти», що то їх ніби-то висилала на Україну царица Катерина та наказувала в них різати панів, Жидів та уніятів. Усе це були видумки, але народ вірив — то так міг повірити і в «залізну тараню» (рибу) від Катерини. Яким духом дихала царица на гайдамаків — це показалося пізніще. Через те й Шевченко підсмішковує собі з царици (півроку їй . . .).

[77]) Сміла — містечко в Київщині, черкаського повіту.

[78]) Кирея — довга сукняна одежа, звичайно з кобеняком (капішоном).

[79]) В оцих розмовах дуже гарно відмальовується настрій та погляди всіх, що брали участь у повстанні: старшини козацької (вона високою «політикою» займається — себто: сплітками), Запорожців (вільних, що нікого не визнають, крім свойого Залізняка) і гайдамаків (забитих, заляканих, заголюканих, яким багацько треба роз'яснювати, але ж дуже завзятих, як коли їм нагадати про всі кривди, що їх терплять).

[80]) Здасться, тут Шевченко має на думці Антона Головатого, якого він дуже поважав. А Антін Головатий був військовим писарем на Січі; в війні Туреччини з Росією (1787—1791) з тих Запорожців, що не пішли на Дунай по зруйнованню Січі (1775), збірав добровольців до російського війська (1787). Це сталося на прохання кн. Патьомкіна, визначного військового, любимця царици Катерини II., який побачив, що без таких людей, як Запорожці, не так легко справитися з Турками. Цьому новому війську пообіцяв був Патьомкін т. зв. очаківський пашалик, себто, одеський, тираспільський і ананіївський повіти — які було ці козаки від Турків одвоювали. Але ж царица ті землі пороздавала своїм любимцям, і Патьомкін випросив для козаків землі над Кубанню. Туди й пода-

лися ці козаки (1793. р.), і першим їх кошовим на Кубані був саме Головатий. Оце був і початок сучасного Кубанського Війська.

[81]) Тут треба додати в думці: коли повстання добре піде, й козацький лад заведеться. Кошовий — старший над усім запорозьким військом; гетьман — над цілою Україною.

[82]) Це патяк на ті грамоти, що їх ніби-то висилала царица Катерина. Але як це невірно, щоб старшина балакала тут про Гонту, бо ж він не міг бути на «чигиринському святі», а прилучився до повстання під Уманем.

[83]) *За гайдамаками ходив кобзарь; його називали сліпим Волохом (дід розказував). Т. Ш.*

[84]) Тут би додати в думці: який братався з Молдаванами — оженив свойого сина Тимоша з дочкою молдавського господаря Лупула (Локсандрою) й давав йому поміч військом (1652). Господарь — те, що воєвода або в нас — гетьман. Молдавські й волоські господарі були залежні від турецького султана і платили їм данину. Тут кобзарь ісплутав Турків із Татарами.

[85]) з Залізняком

[86]) Кобзарів звали скрізь на Україні старцями божими, міркували, що талант співати та грати їм сам Бог дав.

[87]) б'с, катати = бити

[88]) *Чорний Шлях виходив од Дніпра між устями річок Сокорівки й Носачівки, і біг через степи запорозькі, через воєводства Київське, Подольське й Волинське, — на Червону Русь до Львова. Чорним названий, що по йому Татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву. Т. Ш.* Шануйтеся = дивіться, глядіть, уважайте, кайтесь.

[89]) Бевзь — йолоп, туман, дурень.

[90]) Як «нігич» — ніщо, ні трохи, то «гич» — усе.

[91]) Це Мотронин манастирь коло Жаботина в Чигиринщині; ігуменом у ньому був Мелхиседек Значко-Яворський — от і його треба б розуміти під благочинним, що тут благословляє народ і загріває до пов-

стання. Загалом манастирі дуже пособляли повстанцям, давали їм поміч та захист, передержували в себе Запорожців ніби-то черцями, чи послушниками (як от, н. пр., Залізняка) і т. д. Та, зокрема, дуже цьому ділу помагав Яворський, що тоді завідував усіма православними парохіями; він заохочував народ до боротьби з унією, і навіть їздив до Москви зі скаргою на утиски та одержав звідтіля деякі обіцянки (Москва все ніби-то робилася захисницею православних, та на те тільки, щоб у каламутній воді ловити рибу).

[92]) себто: Чигирина святого — як столиці України, столиці гетьманів; його стерегтимуть ті, що в ньому колись панували, його колишня слава (сторожа з того світа), «душі праведних і сила св. Михайла» (див. стор. 59, пом. 97).

[93]) Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман України (1614—1622), уславився боями з Турками (побив їх під Хотином) та з Москвою; був родом зі Самбора в Галичині, похований у Київі, у Брацькому манастирі на Подолі.

[94]) *Павла Наливайка живого спалили в Варшаві; Івана Остряницю і тридцять старшин козацьких після страшної муки розчетвертували й розвезли їх тіла по всій Україні. Зиновій-Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботові, коло Чигирина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигирина, од злости спалив їх мертвих (Георгій Конисський). Т. III.*

То так розповідає про Наливайка український патріот Григорій Полетика, який написав «Історію Русов» (стор. 9). Та в ній багато неправдивого, списаного з переказів.

Про те, що історія каже про Наливайка див. стор. 125, пом. 6. Він не Павло звався, а Семерин.

Чарнецкі спалив кости Богданові в 1664. р. Про це говорить іще Шевченко в поемі «Заступила чорна хмара»; там кажеться так:

А Ляхи з своїм Чарнецьким
З поганим Степаном,
Запалили церкву Божу,

І кости Богдана
И Тимошеві в Суботові
Гарненько спалили . . .

Тоді правобережний гетьман Павло Тетеря намовив польський уряд — Тетеря був під зверхністю Польщі — перейти Дніпро й завоювати й лівий беріг для Польщі (там гетьманував із московської ласки Брюховецький). Польське військо, під проводом Стефана Чарнецкого, зайшло було далеко аж до Чернигівщини, та його звідтіля виперто, й він, вертаючись у Польщу, з пересердя зробив цей нелюдський учинок у Суботові, що повикидав із гробу кости Богдана Хмельницького.

[95]) *Полковник Богун потопив Ляхів в Інгулі. Зиновій-Богдан вирізав 40 з чимсь тисяч Ляхів над Россю в Корсуні. Тарас Трясило вирізав Ляхів над Альтою. І та ніч, в котру те трапилось, зоветься Тарасова, або кровава (Бантиш-Каменський). Т. Ш.*

Інгул — притока Буга, разом із ним уливається в Чорне Море. Це місце треба так розуміти: Інгул замерзає що-зими, але ж того вже не бачить, що бачив тої зими, коли Богун потопив Ляхів у ньому — нічі часи, нічі люде.

Про Тараса Трясила написав Шевченко окрему поему: «Тарасова ніч». Цей гетьман (звався Федорович, а на Запорожжі його Трясилом прозвали) 1630. р. зачинив повстання й окопався під Переяславом (де зливаються річки Альта й Трубайло). Поляки почали його облягати, але облога не вдалася, і Поляки почали просити мира. Це була перша більша перемога над Польщею, і народ ісклав про неї багацько оповідань (Тарасова ніч). Що сталося з Трясилом, історія нам не каже.

Остряниця, а власне Остряниин, звався Яцко, не Іван, був гетьманом у 1638. р., побив Поляків під містечком Голтвою над Пслом, але під Жовнином (над Сулою) його Поляки побили, й він із частиною свойого війська продерся на Слобожанщину, де й поселився. Муки, про які оповідає за Каменським Шевченко,

относяться до старшини козацької після гетьмана Гуні, який настав по Остряниці. Тоді так приборкано козаків, що цілих 10 років (1638—1648), до самого Хмельницького, не було повстань.

[96]) Жовті Води — річка в Херсонщині, притока Інгульця; тут розбив Хмельницький Поляків; Корсунь — містечко канівського повіту на Київщині, над річкою Россю; під Корсунем Хмельницький (1648 р.) розбив Поляків напрах.

[97]) Св. Михайло — опікун Київа, отже й України; ще й досі гербом (одзнакою) міста Київа являється архистратиг Михайло.

[98]) Так треба розуміти це місце: гайдамаки гадали, що волю добудуть, а викопали собі могилу, пор. хустки похоронні, які дають на корогви, та на руки начіпляють, та на хрест вішають; а знімуть, щоб і сліду не було по тих, що билися за волю й лягли в могилі.

[99]) *Так про Чигринське свято розказують старі люде. Т. Ш.*

[100]) *Треті півні — сигнал. Розказують, що Залізняка есаул, не дізнавши третіх півнів, запалив Медведівку, містечко між Чигрином і Звенигородкою. Т. Ш.*

[101]) Моторять — продумують та роблять, якісь штучки викидають, пор. моторний, меткий.

[102]) Мордують — тяжко мучать.

[103]) Це дуже важний для Шевченка погляд на польсько-українські відносини в минулому: всьому завинили Ляхи, бо не вміли з нами жити, не вміли панувати, маючи стілько добра!

[104]) Шевченко мав дуже великий жаль до сучасного покоління (внуки славних дідів), що вони не цікавились минулим України, що нічого вже не знали, як діди за волю билися. Про те говорить він і в инчих поемах. Цілий цей уступ від слів «Гомоніла Україна» до «А їх не згадають» — теж епізод.

[105]) розуміється — московський уряд, царь

[106]) бо ж було життя, люде давали знати, що живуть, а за часів Шевченка — все було прибите, мовчало!

[107]) *Тарасова і Варфоломієва ночі — одна другої варт на стид Римської тіяри* (папи-римського; тіяра — це папська митра). *Т. III.* Тут згадка про Корсунь, Тарасову ніч (стор. 130) і про те, як французькі католики вирізали в ніч під св. Вартоломія з 23. на 24. серпня всіх протестантів (Гуґенотів) у Парижі в 1572. р. за підмовою королеви Катерини Медичі; Сена (Секвана) — річка, над якою лежить Париж.

[108]) розуміється: серце

[109]) Черкаси — повітове місто над Дніпром, у Київщині.

[110]) розуміється: море, і то Чорне Море, куди вливається Дніпро

[111]) Медведівка — село черкаського повіту, див. стор. 131, пом. 100.

[112]) Канів — повітове місто в Київщині над Дніпром; недалеко Канева на горі, над Дніпром, похований Шевченко.

[113]) *Умань — город повітовий губернії Київської. Т. III.*

[114]) Це історично цілком невірно. Раз, що повстання Поділля не захопило, а тільки Київщину, а, подруге, Гонта сполучився з Залізняком аж під Уманем, до того ж часу не брав участи в повстанні.

[115]) Дамаська шабля — з дамаської сталі, дуже гарного виробу (Дамаск — місто в Сирії, в Азії); дамаська сталь славилася за найкращу.

[116]) Це така лайка; хиря — хвороба, болячка.

[117]) Есаул — турецьке слово: ад'ютант (помішник) отамана; виходить так: або поляжеш [підеш до неба за святе діло], або дослужишся. Горище — на заході кажуть: вишка, стрих.

[118]) То так каже Залізняк до котрогось зі своїх, що звався Миколою (пізніще с, що це писарь Залізняка), щоб вивели Ярему на вітер, аби він до себе прийшов.

[119]) Лисянка — містечко Звенигородського повіту на Київщині, див. далі стор. 134, примітка Шевченка (прим. 137).

[120]) Козацькі списи звалися реєстрами; від того пішла й назва: реєстрові козаки.

[121]) Оце слово вже потрохи забувається, замість нього, вживають частіще: лишній.

[122]) Тут це слово означає ворота при вході в село, коворіт, те, що в західній Україні звуть: рогачка.

[123]) перехитуючись то на один, то на другий бік

[124]) Склеп — склеплена тюрма, під землею, в льоху.

[125]) розуміється: Дніпрового; отже вітер із півдня — лютий вітер

[126]) Що таке значить Гуґалівщина, див. примітку самого Шевченка на стор. 134, пом. 134.

[127]) Від цих слів аж до слів «Мандрували Гайдамаки» — епізод.

[128]) себто, що Поляки й Українці — Слав'яни, отже брати

[129]) і покінчилося — сказати собі в думці

[130]) *До Унії Козаки з Ляхами мирилися, і як би не Єзуїти, то, можеб, і не різалися; Єзуїт Посевин, легат папський, перший начав унію в Україні. Т. III.*

Це міркування, що ворожнечу між нами й Поляками посіяли Єзуїти, Шевченко виявляв і пізніще, н. пр., у вірші: «Ляхам» (Братались з вольними Ляхами ... аж поки іменем Христа прийшли ксьондзи, і запалили наш тихий рай), «Бував в неволі» (А ми братались з Ляхами, аж поки третій Сигизмунд з проклятими його ксьондзами не роз'єднали нас.). То правда, що Польща своєю політикою нехтування та гноблення православної віри копала рів між обома народами, але це не була одинока причина розладдя між нами й Поляками. Причин було багато, і найважніща була — соціяльна нерівність і панські порядки, які несла зі своїм пануванням Польща на Україну. Та правда, що часто одне з другим зливалося докупи, — і реліґійні утиски давали все безпосередню притичину до повстань невдоволених із польського панування людей. Так воно було і в 1768. р. Тоді то наверха так і виглядало, що всьому причиною являються ксьондзи — її підхопили українські провід-

ники і свідомі українські патріоти (як ось Полетика [Конисський]), і так складався поволеньки такий погляд, як ось і в Шевченка.

А щодо болю Шевченка, що між собою б'ються Слав'яни, «діти того самого батька», то див. ще Передмову до «Гайдамаків», стор. 112.

[131]) Все це села звенигородського повіту на Київщині.

[132]) Старченя — у розумінню: бідолаха, що милостині просить (жебрак)

[133]) *Керелівка село Звенигородського повіту. Т. Ш.* Це та ж сама Керелівка, в якій дитячі літа провів Шевченко.

[134]) *Село Будища — недалеко од Керелівки; в яру озеро й над озером ліс невеликий, зоветься Гупалівщиною, за те, що там Залізняк збивав Ляхів з дерева. Льохи, де був захований шляхецький скарб, і досі видко, тільки вже розруйновані. Т. Ш.*

[135]) Шевченко оповідає, що повстання почалося в ніч під Маковія (це невірно, див. стор. 126, пом. 73), а на Маковія в нас скрізь, по цілій Україні, зілля (вінки) святять.

[136]) *Червонець, що дав Залізняк хлопцеві, і досі есть у сина того хлопця, котрому був даний; я сам його бачив. Т. Ш.*

[137]) *Лисянка — містечко Звенигородського повіту над річкою Гнилим Тікичем. Тут зійшлися Гонта з Залізняком і розруйнували старосвітський будинок, Богданом ніби-то будований. Т. Ш.* Отже Шевченко помилився, бо Гонта з Залізняком зійшлися коло села Соколівця, яких тридцять верстов од Умання, див. пом. 114.

[138]) Вельможний — хто веле (= багато) може (гроші має), неможний — хто нічого не може (не має грошей), себто, багатий і бідний.

[139]) Це Шевченкова видумка, пор. про Паца помітку 36.

[140]) Потайник — підземний хідник; туди думав Гонта підікласти міни.

[141]) Лічити зорі — проживати, жити.

[142]) Кóнчили — московське слово — скінчйли, по нашому.

[143]) Ятка — крамарська будка.

[144]) себто: грай до танців, щоб танцювати

[145]) недолюд — той, що до людей не доріс, нелюд.

[146]) Приборкати — підтяти крила птахові, щоб не літав, а далі: волю відняти, придавити, до рук прибрати.

[147]) По тих копійках, кажуть, гайдамаки пізнавали один одного; не без того, щоб не ходили були й такі гроші між народом, ось так, як і «золоті грамоти».

[148]) Пор. розділ «Ярема», стор. 28., там Лейба Яремі тикає, та ще хамовим сином обзиває.

[149]) себто, за гроші можна все зробити (підкупити сторожу, то що)

[150]) Як де цього не розуміють, то це так: щоб зорати десятину поля, то на це треба два дні, себто, чотирі рази треба перепрягати воли, а кожне перепрягання — се упруг, таксамо, як поле, що його зорси, раз перепрягши воли, теж упруг. Як лічити на упруг годин чотирі, то пів-упруга вийде годин зо дві.

[151]) *Майданівка — село недалеко од Лисяики. Т. Ш.*

[152]) На потугу — щоб сили набратися, пор. пісню: *Ой, сів пугач...* «Ой, дай, Боже, козаченькам хоч на день потугу»; потуги — велика військова сила.

[153]) ніби то святенька, а до всіх підморгувала

[154]) Супоня — ремінь, усе, чим хто супонить (спинає докупи).

[155]) Спрівець — квас із хліба, тільки не такий, як у Москалів роблять, а хліб мусить бути якось окремо печений (з ячменю або з жита), щоб був солодкий та недопечений; тоді його кращеться й наливається перевареною водою, й він кисне кілька днів; з його робиться в піст холодний борщ (спровий).

[156]) Преподобиться з Ляхами — Ляхам буде вгоджувати, полигається (погодиться) з Ляхами.

[157]) *Лебедин — дівочий манастирь між Чигрином і Звенигородкою. Т. Щ.*

[158]) Звичайний, себто: звичай знає, як-слід; інтеліґенція каже з-московська: «приличний».

[159]) Де цього слова не розуміють, то воно означає стільки, що: хата з підлогою, хата з деревляною долівкою, не — глиняною.

[160]) Від цього уступа Шевченко починає звеличувати третього представника Ґайдамаччини — сотника придворних панських козаків, Івана Гонту. Гонта був родом із села Росошок, уманського повіту на Київщині, його уманський маґнат Потоцкі взяв у свої козаки, і в 1757. р. Гонда був уже сотником.

Потоцкі дуже довіряв Гонті, звільнив його зпід влади полковника-Поляка, підпорядкував його безпосередно ґубернаторові Уманя Младановичеві — і навіть подарував йому два села: Росошки й Орадівку. Як вибухло повстання гайдамаків, Гонта одержав наказ іти проти Залізняка. Як Залізняк 18. червня 1768. р. підійшов під Умань, Гонті стало ясно, що не за панами йому йти, а за народом, і він ізлучився з Залізняком та разом із ним узяв Умань приступом. Що далі сталося, гл. пом. 182. Гонта був людина освічена, піддержував, де міг, православних людей, збудував церкву в Росошках і т. д.

[161]) Із цих слів виходить, що Шевченко не то що не похваляє різні, як це кажуть Поляки, а що він людей за неї огуджує; порівняй іще слова з передмови: «Серце болить» і т. д., стор. 112.

[162]) Із оповідання виходить, що повстання протяглося мало не рік (пор. минає літо, шелестить пожовкле листя по діброві, снігом занесло огризки вовчі, встала весна), а направду воно скінчилося за місяць. Облога Уманя була в червні, а в липні Ґурієв, московський полковник ґенерала Кречетнікова, що воював барських конфедератів, (у перших днях) захопив усіх провідників повстання, і Правобережців (Гонту) віддано Полякам, а Запорожців (Залізняка) і Лівобережців замкнено до тюрми. Отже Шевченко тут теж помиляється.

[163]) Тут Шевченко має на думці не тільки троянську війну (Троя — місто в Малій Азії, яке в давню дав-

нину облягали й по десятьох роках здобули Греки), а що люде бились, різались не тільки тоді, а вже дуже-дуже давно, й міркує собі, що людська натура така, що й усе так буде, що люде все будуть одні-одних різати та бити.

[164]) Звичайно ми кажемо до Уманя (той Умань).

[165]) *Кінні народові* (народові). *«Кавалєрія народова» — так звались польські драгуни; їх було тоді в Умані 3000, і всі були побиті гайдамаками. Т. Ш.*

[166]) розуміється: рукою

[167]) *В Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх мати-католичка помогла Єзуїтам перевести їх у католики. Младановіч, товариш синів Гонти, бачив з дзвінниці, як вони умерли, і як школярів базиліянської школи потопив Гонта в криниці. Він багато написав об Гайдамаччині, але друкованого нема нічого. Т. Ш.*

А отже це в історії не справджується, щоб Гонта своїх синів порізав. І в книжці Младановича, якого згадує Шевченко, й який пізніще надрукував свої спогади, нічого про те не кажеться. Тільки як між Поляками вперто ходила про це чутка. Річ у тому, що вони, як звичайно, прибільшували, то й тут переборщили, щоб Гонту виставити жорстокою людиною, звірем, що власних дітей не пожалів. Ще довго після смерти Гонти, в першій половині XIX. ст., страшили польські пани одні одних сином Гонти, що ніби мав їх різати. Таким звірем виявив Гонту польський письменник Міхал Чайковскі у своїй повісти «Wernyhora» — і, здається, звідтіля Шевченко взяв до своїх «Гайдамаків» про вбивство власних дітей Гонтою, або чув од кого, що читав цю новість. Тільки в Шевченка це виходить дуже гарно: для ідеї, для святого діла, для «присяги», щоб не було зради, батько і власних дітей не жаліє! Бо ж і не він убив їх, а — присяга. А що в батьківському серці діялося тоді — це Шевченко змалював далі так по-мистецькому, що мимоволі на очі сльози виступають.

[168]) Базиліяни — це польська назва Василіян, уніятських ченців, що вдержували скрізь по Україні

своїх школи. Школи були досить добрі, і тому до них багаті люде (шляхта й попи) посилали своїх дітей. Тільки ж у них не то що не звертали уваги на національне виховання, а навпаки виховували у зненависти до всього, що українське (православне). Через те з тих шкіл виходило багацько відступників од рідного народа, ренеґатів.

[169]) Це Гонта з болю вже так говорить; як ізгадає синів, то його душа відчувае люті страждання, й серце палае помстою.

[170]) На Підгіррі й на Буковині кажуть на дерницю: кицки.

[171]) Епілоґ — грецьке слово, по нашому: післяслово, слово на закінчення.

[172]) живий іще (гуляє в живих)

[173]) Мінея — життя святих на кожний день (Четті-Мінеї).

[174]) розуміється: горілки (пропущено, бо ж відомо якої)

[175]) Коліївщина — назва від слова колоти, колій, себто: різати, різун.

[176]) Як де не розуміють цього слова, то воно значить стілько, що: навпопад, як попало.

[177]) Усе ж таки Шевченко багато дечого читав про Гайдамаччину, сам це наводить у примітках.

[178]) Пор. пом. 162.

[179]) То так виходить, що повстання наче од себе вцухло — та воно так не було, див. докладніще передне слово стор. 7., 8., 9., та ще й пом. 182.

[180]) Гайдамаки, себто: Гонти (родов. відм. од слова: гайдамака)

[181]) Названий — подекуди кажуть: прибраний.

[182]) *Зрадою взяли Ляхи Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайданах у польський лагер* (табор) *недалеко Балти з одрізаним язиком і правою рукою; Б*(раніцький), *польський генерал, так велів зробить, щоб він чогонебудь не сказав на його. Потім кати роздягли його, як мати родила, і посадили на гарячі штаби заліза; потім зняли двапацять пас з спини шкури. Гонта повів*

очима і страшно глянув на Б.; той махнув рукою, — і розтяли Гонту на-четверо, розвезли тіло і поприбивали на середохресних шляхах. Залізняк, почувши, що так страшно Ляхи замучили Гонту, заплакав, занедужав, та й умер; його гайдамаки поховали в степу над Дністром та й розійшлися. Т. Ш.

Тут теж у дечому Шевченко помиляється. Гонту взяли зрадою не Поляки — а Москалі. Москва як упоралася з конфедератами — так зараз узялася за гайдамаків. Полковник Гуріев запросив до себе ніби то на бенькет провідників повстання, а потім ізв'язав, і Гонту з 845 товаришами віддано Польщі (їх усіх мучено страшними муками — Гонту мучено так, як Шевченко описує), а Залізняка з 75 товаришами замкнено в київо-печерській криності. Його засудили на Сибір, але по дорозі він утік із 51 товаришами. Правда, його знову зловили, але що далі сталося з ним — невідомо. Якщо він знов попав на Сибір, то, певне, там і помер.

[183]) І це не так було — бо учасників повстання віддано польському полевому судові в Кодні на Волині. Найменша кара була — шибениця, для инчих ужито таких страшних мук, які тільки могла придумати людська жорстокість. Хто був тільки запідозрілий, що спочував гайдамакам, тому відрізували руку, ногу й т. д.

[184]) Виходило б, що Залізняка поховали, може, по бесарабськім боці Дністра — та це, як ми вказали вище — теж неправда.

[185]) А звичайно: бо як гайдамаки за свою волю робили повстання, а Москва наш край собі загарбала.

[186]) Кривда повинас — правду.

[187]) Це теж невірно, див. пом. 183.

[188]) *Злодій, розбійник, або гайдамака — такими остались гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі. Т. Ш.*

[189]) Це було 1775. р. Шевченко вмисне зводить докупи зруйнування Січі з упадком гайдамаччини, щоб було видно, як дивиться він на гайдамаків. І Січовики й Гайдамаки за волю бились, за те, щоб була правда

на Україні — без панів. Що ж до Кубані та Дунаю, то воно було не в одному часі. Після зруйнування Січі частина Запорожців, справді, перейшла до султана й одержала землі над Дунаєм. Кубанське військо склалося з т. зв. бузького війська, теж із колишніх Запорожців, яких переселено на Кубань аж 1793. року; див. про це пом. 80.

[100]) Це ще й на нинішніх місцях «Кобзар»-я декуди так висловлюється Шевченко, що що, мовляв, нам робити, що така, видно, божа воля (пор. «До Основ'яненка» — Не вернеться воля..., «Н. Маркевичу»: Було колись, минулося, не вернеться знову... й т. д.). Та це не має нічого спільного з його надіями на будуччину, з його вірою в воскресення України. А така віра виблискує з його поем. (пор. хочби «Суботів»: Встане Україна...).

[101]) Латинське слово — ті, що підписуються на купівлю книжки, підписники.

Це слово до «субскрібентів» було на обгортці першого видання «Гайдамаків».

Із творів Тараса Шевченка появилися досі в „Загальній Бібліотеці“:

1. **МУЗИКА,** повість, переклав Микола Міхновський (ч. 149—149а).
2. **АРТИСТ**, повість, перекдав Олександер Кониський (ч. 151—151а).
3. **ГАЙДАМАКИ,** поема (ч. 155—156).

Готується до друку:

1. **ДНЕВНИК,** переклав Олександер Кониський.
2. **ТРИ ЛІТА,** збірник віршів 1843—1845.

В „Українській Накладні“ можна дістати такі видання творів Тараса Шевченка:

1. **ТАРАС ШЕВЧЕНКО: Кобзарь,** у 1 томі, повне видання, під редакцією Богдана Лепкого, стор. XVI+608, 8°.

2. **ТАРАС ШЕВЧЕНКО: Твори,** у трьох томах, під редакцією Богдана Лепкого, стор. IV+544, IV+656, IV+468, 8°.

   В цьому виданню міститься гарно й достунно написаний Б. Лепким життєпис Шевченка (I, 169) з великою силою ілюстрацій, портретів поета і знайомих йому осіб, рисунків із місць його перебування, то що, а далі: Кобзарь (I. 177—540, II, 1—541), Варіянти й доповнення до Кобзари (II, 555—656), Наймичка Стодоля (III, 1—44), Артист у новому перекладі В. Лепкого (III, 45—163), Дневник у перекладі Б. Лепкого (III, 371—460), Автобіографічна замітка Т. Шевченка (по московському (III, 407—410). Автобіографічний лист Т. Шевченка до редактора „Народнаго Чтенія“ (по моск. III, 411—418) — і наресті пояснення до „Артиста“ (III, 419—432) й до „Дневника“ (433—467).

3. **ТАРАС ШЕВЧЕНКО: Повне вкдання творів,** у п'ятьох томах, під редакцією Богдана Лепкого, стор. XVIII+514, XVI+708, IV+452, IV+604, IV+514, 8°.

   Є що перше найповніще досі видання творів Шевченка. На переді помищена обширна біографія поета (235 стор.), написана редактором Б. Лепким, а далі зібрано не тільки всі (украіи. і моск.)

твори Т. Шевченка, але й усі доступні матеріяли до життєпису й літературної творчости найбільшого Кобзаря України: матеріяли до процесів поета (I, 241—276), листи (I, 277—479), автобіографічні замітки поета (I, 480—491), спомини та найважніші статті про Шевченка (I, V). Самі твори Шевченка розміщені в виданню ось як: Кобзарь (II) з поясненнями й варіянтами, що займають майже цілий третій том, московські поеми (Слѣпая, Безталанный, Никита Гайдай, III, 385—451), Назарь Стодоля (IV, 5—44), Артист (IV, 47—163) у перекладі редактора, Дневник (IV, 167—370) у перекладі редактора, решту четвертого й цілий п'ятий том виповнюють повісти (Княгиня, Безщасний, Капітанша, Музика, Варнак, Близнята, Прогулька, Найомичка) — при чому скрізь пододавано відповідні коментарі й пояснення. Загалом беручи, видання це таке, що до нього, як каже В. Верниволя: „як до якої скарбниці безнастанно будуть звертатися всі нові й нові видавці Шевченка" (Б. Лепкий — нарис його літ. діяльности, у збірному виданню творів Лепкого, стор. XXII).

Українська Накладня видає українські й европейські романи. Досі появилися ось які твори:

1. **СВИДНИЦЬКИЙ АНАТОЛЬ: Люборацькі,** сімейна хроніка, стор. 303, 8°.

Талановита повість відомого письменника-шестидесятника, ця, як каже Єфремов „напрочуд гарна, яскрава картина, що показує розпад старих побутових форм на правобережній Україні підчас переступного моменту в нашому національно-громадському житті" — являється в новому виданні, на основі колишньої повної редакції Конисього.

2. **КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА: Царівна,** повість, стор. 132, 8°.

Нове видання першої, дуже характеристичної для письменниці повісти (з черги другої) в відновленій редакції, з гарно написаною літературною сильветкою Кобилянської пера О. Маковея.

3. **МАЙРІНК ҐУСТАВ: Ґолєм,** із німецького переклав Володимир Левицький, стор. 286, 8°.

Ця повість незвичайно оригінального сучасного письменника появилася перекладом на всі культурні мови світа й видержала безліч видань у Німеччині.

4. **КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ АНТІН: Рубають ліс,** повість, стор. 379, 8°.

Є це друге видання гарної повісти сучасного письменника: що безперечно найкращий твір А. Крушельницького — „величня поема, на славу могутньому Бескидові та його дітям Гуцулам складена" — (Єфремов II, 275).

5. **ФРАНКО ІВАН: Захар Беркут,** образ громадського життя Карпатської Руси в XIII. віці, з передмовою й під редакцією Василя Вериволі, стор. 245, 8°.

Це третє зряду, наново зредаґоване видання тої популярної повісти, що на ній цілими десятками літ виховувалося молоде покоління Галичини, і що після прочитання додає все нової енергії до праці та скріплює віру в невмирущу силу українського народу.

6. **ТОЛСТОЙ ЛЕВ: Відродження,** роман у двох томах (трьох частинах), переклав Василь Сімович, з портретом Л. Толстого, стор. 289+378, 8°.

Є це друге, виправлене, частями наново перекладене видання, зрівняне з московською текстовою реставрацією В. Бодянського з 1918 р. — найкращого романа Толстого.

7. **КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА: Земля,** повість, стор. 445, 8°.

Друге видання найкращої повісти письменниці, тої чистої перлини в українському письменстві.

8. **ЯЦКІВ МИХАЙЛО: Танець тіней,** роман із рідного побуту, в трьох частинах, стор. 469, 8°.

„Це справжній літературно-мистецький твір, який зацікавлює не лишень своїм трагічним змістом і цілковито захоплює читача, але й своїми думками та порушенням питання класової боротьби" (Укр. Трибуна).

9. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН: Причепа,** повість, стор. 356, 8°.

Цей живий образок із життя правобережного духовенства, вірна картина процесу денаціоналізації української інтеліґенції Правобережжя — одна з найкращих повістей батька нашого суспільного роману, як колись Нечуя-Левицького назвав Куліш.

10. **КЕЛЄРМАН БЕРНГАРД: Тунель,** роман, з дозволу автора переклала Дора Сімовичева, під редакцією і з переднім словом Василя Вериволі, стор. 460, 8°.

Цей голосний роман нового німецького письменника з його пеаном для сучасної техніки — появився недавно 178. виданням і перекладений на всі европейські мови.

11. **ФРАНКО ІВАН: Перехресні стежки,** з портретом автора, з передмовою Василя Вернволі, стор. 477, 8°.

Ні одна наукова студія не дасть такого вірного образу тої важкої атмосфери галицької провінції в шісімдесяті роки XIX. ст., як ця найбільша повість найбільшого галицького письменника. І ні одна наукова розвідка не кине такого виразного світла на пробуд зі сну українського селянина Галичини в ті часи, та не освітлить трудностів, серед яких доводилося працювати тоді народолюбним інтеліґентам, як саме „Перехресні стежки", що появляються тут у повній редакції та з поясненнями.

12. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН: Хмари,** повість, з передмовою Василя Вернволі, стор. XI+477.

Хто хоче знати, чим дихала і жила нова інтеліґенція, ці народники-українофіли 60. років, то й не може не прочитати „Хмари". „І хоч" — каже Л-Дко, — „старомодна манера літературна автора не завжди прийдеться до смаку теперішньому читачеві, а проте в цілому „Хмари" являються цінним художнім твором і дуже важним культурно-історичним документом. Ми дуже вітаємо появу нового — п'ятого по черзі видання цієї повісти, випущеного „Українською Накладнею" (Укр. Слово з 3. лютого 1922 р., Ч. 130).

13. **ФРАНКО ІВАН: Основи суспільности,** повість, із передмовою Василя Вернволі, стор. 304, 8°.

Є це перше окремою книжкою випущене видання незвичайно цікавої, на жаль, недоціненої повісти Івана Франка, що так вірно і правдиво змальовує в ній всевладне панування польської шляхти в Галичині, здираючи геть чисто маску з тих непрошених опікунів укр. народа, що з чванливою задиркуватістю звуть себе „основами суспільности"!

14. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, ІВАН: Кайдашева сім'я,** повість, нове видання, з передмовою Василя Вернволі, з портретом Нечуя, стор. 234, 8°.

Колись П. Куліш, прочитавши „Кайдашеву сім'ю", з захопленням написав до Ол. Барвінського: „Ні, наша мати не вмірає!" І справді, „Кайдашева сім'я" — таки найкраща, найживіща повість Нечуя-Левицького.

15. **ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР: Записки Кирпатого Мефістофеля,** роман, стор. 320, 8°.

Друкована в 1917. р. в Літер. Наук. Віснику й через те мало кому відома, найкраща повість В. Винниченка, цікава змістом, повість, що вражає нас глибиною думок і незвичайною тонкістю в помітливости автора — являється оце вперше окремою книжкою.

Крім того, друкуються або готовляться до друку повісти П. Келлєра (Сни Агари, Зима), Кнута Гамсуна (Редактор Ліпге), Рабіндраната Тагоре (Дім і світ) і инші.

85—86. **Толстой Л.**, Живий труп, драма.
87—91. **Барвінський О.**, Спомини з мого життя, I.
92. **Яричевський С.**, Княгиня Любов, драма.
93. **М. Вовчок**, Сон, Одарка, Чари, Ледащиця.
94—98. **Лепкий Б.**, Начерк іст. україн. літер., книжка II.
99. **М. Вовчок**, Інститутка.
100—103. **Антонович В.**, Коротка історія Козаччини.
104. **Аверченко**, Гуморески.
105. **Барвінок Г.**, Русалка.
106—107. **Лепкий Богдан**, М. Шашкевич (Літературні характеристики укр. письменників, II), з ілюстр.
108—110б. **Куліш П.**, Чорна Рада (повість), з ілюстраціями, з вступом і поясненнями Б. Лепкого.
111. **Толстой Л.**, Полонений на Кавказі, правд. подія.
112—113. **Берґзон**, Вступ до метафізики.
114. **Франс Анатоль**, Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
115—120. **Барвінський Олександер**, Спомини з мого життя, II. часть (з 12 портретами, 13 картинами).
121—123. **Кобилянська О.**, Земля I, повість.
124—126. **Кобилянська О.**, Земля II, повість.
127—128. **Шов Б.**, Цезар і Клеопатра, драма.
129. **М. Вовчок**, Не до пари, Два сини й инші оповід.
130—134. **Маковей О.**, Заліссе, повість.
135—139. **Коницький Ол.**, У гостях добре, дома ліпше, повість.
141—142. **Федькович О.**, Довбуш, траґедія.
143—144. **Федькович О.**, Оповідання.
145. **Гринюк Лесь**, Весняні вечері, повелі.
147. **Федькович О.**, Так вам треба, фарс.
148. **Федькович О.**, Як козам роги вправляють, жарт у 1 дії.
149—149а. **Шевченко Т.**, Музика, повість.
150. **Кропивницький М.**, По ревізії, комедія в 1 дії.
151—151а. **Шевченко Т.**, Артист, повість.
152—153. **Карпенко-Карий**, Бурлака, драма.
154. **Бобикевич О.**, Настоящі, комедія в 1 дії.
155—156. **Шевченко Т.**, Гайдамаки, поема (з уводом і поясненнями).
157. **Федькович О.**, Люба—згуба, повість.
158. **Шніцлер Артур**, Ляйтнант Густль, новеля.
159—160. **Левицький-Нечуй Ів.**, Пропащі, повість.
161. **Кобилянська Ольга**, Битва, нарис (із вступом про літер. діяльність Кобил.)
162. **Підмогильний В.**, В епідемічному бараці, нарис.
163. **Кобилянська Ольга**, Природа, новеля.

К. Г. РЕДЕР, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІҐУ.